

EL MÓN FUNERARI EN ÈPOCA TARDANA AL CAMP DE TARRAGONA¹

1. INTRODUCCIÓ

El món funerari romà al Camp de Tarragona ha estat un tema molt poc tractat, contràriament amb el que succeeix a la pròpia ciutat de Tàrraco. La causa ha de buscar-se en l'espectacularitat de les restes descobertes en les necròpolis de la ciutat, especialment pel que respecta a l'extensa àrea funerària que s'extén extramurs, fins el mateix riu Francolí, en contrast amb la migradesa de troballes a l'*ager*.

Els problemes per a l'estudi de les necròpolis del camp comencen en la manca d'atenció que se les hi ha dispensat. Molts enterraments han desaparegut al llarg dels segles per les tasques agrícoles, destruïts en explanacions i llaurades, i no han estat documentats per ignorància, perdent-se per sempre la informació. Aquesta situació, si bé és general, ha estat menys greu en la ciutat de Tarragona perquè, al menys en els últims cent anys, sempre hi ha hagut algún arqueòleg o persona entesa que ha pogut efectuar alguns treballs d'excavació (recordem especialment els treballs de mn. Serra Vilaró).

Quan ha quedat notícia d'alguna troballa, resulta que la documentació és tan imprecisa que no serveix de gran cosa: acostumen a mancar descripcions detallades, estudis antropològics, etc., de forma que en la major part dels casos no és possible atribuir-los-hi una cronologia, ni tan sols aproximada. A tot això s'ha d'afegir una dificultat intrínseca: Sovint es tracta de senzills enterraments sense aixovar, de molt difícil datació.

D'aquesta manera, els conjunts funeraris tardoromans queden reduïts a una dotzena, molts dels quals estan excavats parcialment, no es relacionen amb les seves respectives vil·les i careixen d'un estudi antropològic. Amb aquest panorama, no serà difícil preveure que intentar fer un estat de la qüestió és una tasca condemnada a oferir uns resultats pobres, atesa la fràgil base sobre la que hem de treballar.

Després de fer un recull exhaustiu de les notícies referents a necròpolis romanes del Camp, el primer que crida l'atenció és el fet que no es coneix gaire-

1. Un resum d'aquest article fou publicat a la revista *Citerior*, 1 (Tarragona, 1995), pàgs. 173-188.

bé cap enterrament datable en època romano-republicana², com tampoc cap de relacionat amb el món ibèric. Una situació similar podem referir als enterraments de Tàrraco, on els romano-republicans en són una minoria respecte als imperials: alguns localitzats a la zona del riu Francolí, unes poques inscripcions i restes de monuments funeraris, que es concreten en escultures trobades fora del seu context original.

L'època alt-imperial està ja ben representada a tot arreu. A l'*ager*, es conserven d'aquests segles una sèrie d'enterraments, tant incineracions com inhumacions, relacionades amb vil·les pròximes. Generalment es tracta d'urnes cineràries o bé de caixes de *tegulae*. En ocasions excepcionals comptem amb monuments funeraris que són de la més variada tipologia: el Columbari de Vila-rodona, que constitueix l'únic edifici funerari en forma de temple del Camp de Tarragona³; la Torre dels Escipions, un sepulcre turriforme, que és potser el més conegut del Camp juntament amb el de Centelles⁴; i els sepulcres d'Alcover i Vilallonga⁵, que poden inscriure's amb tota probabilitat a un tipus de monument conegut com edícules sobre podi, que es caracteritzen per la superposició de dos cossos prismàtics: un *podium* alt i una *cella* coberta per una volta i teulada a dues vessants.

El Baix Imperi compta també amb una sèrie de monuments funeraris associats a establiments rurals del Camp de Tarragona⁶. Tot i reconèixer la importància dels documentats pels voltants immediats de la ciutat de Tàrraco, no els contemplem per tal de centrar-nos més en el nostre àmbit d'estudi. Deixarem, doncs, de banda, els monuments de la zona de la necròpolis paleocristiana, alguns dels quals es remunten a època romano-republicana, alt-imperial, i sobretot, tardoromana. També s'exclouen monuments d'altres sectors, com el localitzat a l'avinguda de Pau Casals, ja que tots ells poden relacionar-se amb la mateixa ciutat de Tàrraco⁷. L'*ager*, doncs, ens quedarà representat pel magnífic mausoleu

2. L'excepció és una inhumació localitzada a Reus l'any 1959, que els seus excavadors dataren en un moment anterior al 100 a.C. Vegeu VILASECA, L.: "Un enterramiento de época ibero-romana en Reus", *Boletín Arqueológico* 1966, pàg. 19-24.

3. PUIG, J.: *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona, 1934, pàg. 125; MARTÍNEZ LARRIBA, M.: *El món ibero-romà a Vila-rodona* (II). Museu de la vil·la 1981; CORTÉS, R.- BERMÚDEZ, A.- LUCENA, A.M.: "Aportaciones al estudio del columbario de Vila-rodona", *XVIII Congreso Nacional de Arqueología* (1983), pàg. 755-758.

4. És abundosa la bibliografia referent a Torre dels Escipions. Ressenyarem com més significativa la següent: CID, C.: "El monumento conocido por Torre de los Escipiones, en las cercanías de Tarragona", *Ampurias IX-X* (1947-1948); HAUSCHILD, T. - MARINER, S. - NIEMEYER, H.G.: "Torre de los Escipiones: Ein Römischer Grabturm bei Tarragona", *Madrider Mitteilungen* 7 (1966); i per les notícies històriques és especialment interessant DASCA, A. - ROVIRA, J.: *Aproximació a la investigació de la història antiga del Baix Gaià i conclusions de l'estudi del món indígena i el seu procés evolutiu des de l'arribada dels romans fins a les invasions del segle III d.C.* Tarragona, 1991, pàg. 63-86.

5. PUIG, J.: "Sepulcres d'Alcover", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans VII* (1921-26). Barcelona, 1931, pàg. 88-90; PUIG, J.: *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona, 1934, pàg. 135.

6. Per una visió general dels edificis funeraris del levant peninsular, és interessant l'article de SANMARTÍ, J.: "Edificis sepulcral dels Països Catalans, Aragó i Múrcia", *Fonaments* 4 (1984), pàg. 87-160.

7. Per aquests monuments funeraris sub-urbans, vegeu especialment DEL AMO, M. D.: *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona* (3 vols). Tarragona, 1979, 1981 i 1989; DEL AMO, M.D.- BARRIACH, F.: "Hallazgos arqueológicos en el Camí de la Fonteta", *Boletín Arqueológico* 1975, pàg. 107-112; HAUSCHILD, T.: "Construcción romana de planta central, próxima a Tarragona", *Boletín Arqueológico* 1975, pàg. 5-31; TED'A: *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona, 1987; Terré, E.: "Una aproximació a l'ocupació suburbana del sector oest de Tàrraco", *Acta Arqueologica Tarraconense III* (1990), pàg. 47-55.

de Centcelles (Constantí) i molt més modestament pels mausoleus de La Barquera. Pel que fa al mausoleu de Centcelles, farem només un breu esment, atès que ja disposa de molts treballs específics.

A banda, hi trobarem també alguns sarcòfags monolítics (La Nou de Gaià, Vallmoll...); però el més abundant seran les senzilles inhumacions en *tegulae*, àmfora o lloses, desprovistes quasi sempre d'aixovars funeraris. En aquest context, cal destacar les aportacions fetes per dues recents excavacions efectuades pel Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona (L.A.U.T.): La Barquera (Perafort), com a paradigma d'enterraments amb una certa entitat, i Mas de Gassol (Alcover), com exemple de necròpolis pobra.

2. INVENTARI DE NECRÒPOLIS TARDOROMANES

Fem a continuació una relació dels conjunts funeraris documentats al Camp de Tarragona, amb una breu descripció i la corresponent bibliografia.

2.1.—Mare de Déu del Camí (Cambrils). Durant unes obres realitzades en els jardins de la citada ermita el 1990 es van documentar quatre inhumacions en *tegulae* amb els seus respectius aixovars associades a pocs metres amb una sèrie d'estructures⁸, sense dubte pertanyents a una vil·la romana de la qual no s'ha pogut establir cronologia⁹. La presència d'aixovars en els enterraments ha possibilitat la seva datació en la primera meitat del segle III d.C. La necròpolis va quedar segellada per un nivell d'abandonament datat en el segle IV d.C.

El conjunt recuperat consisteix en:

1. Enterrament en *tegulae* de secció quadrangular. Es tracta d'una dona adulta amb una talla aproximada de 140 cm. El seu aixovar està compost per un plat de terra sigillata africana A2 de forma Lamb.3/Hayes 14b,8, dins del qual apareix una tassetta monoansada de parets fines, una volandera de plom decorada, dos plats de terra sigillata africana A2 de forma Lamb.8/Hayes 17A,5 un dels quals tenia a l'interior una petxina, una gerra de ceràmica comuna romana, una llàntia de disc de forma Dressel 20 i un instrument de ferro indeterminat.

2-3. Dos enterraments comparteixen una mateixa fossa separada per una renglera de *tegulae* disposades en posició vertical, quedant tapades per una cobertura de *tegulae* disposades horitzontalment. El primer d'ells pertany a un infant femení d'entre 6 i 8 anys. La seva alçada era de 97 cm. i presentava una ossificació incompleta. El seu aixovar estava compost per una tassetta de ceràmi-

8. Un mur i un dipòsit revestit d'*opus signinum*, a uns sis o set metres dels enterraments.

9. *Diari de Tarragona* 31-VIII-1990; MARTÍ, G.: "Les restes trobades pertanyen a l'època romana, segles II-III d.C.", *Revista de Cambrils*, n. 230 (Setembre 1990), pàgs. 3-4; MASSÓ, J.: *El terme de Cambrils a l'antiguitat. Una aproximació arqueològica*. Ajuntament de Cambrils, 1990, pàg. 52. MUÑOZ, A.: *La intervenció arqueològica en els jardins de l'Ermita de la Mare de Déu del Camí de Cambrils*. Quaderns d'Estudi i divulgació, 2, Ajuntament de Cambrils.

ca comuna romana de parets fines monoansada, una gerra de ceràmica comuna de producció local i dues arrecades d'or. El segon individu era un infant d'entre 6 i 8 anys de sexe indeterminat. La seva alçada aproximada era de 100 cm. i presentava també l'ossificació incompleta. El seu aixovar era una única gerra de ceràmica comuna romana monoansada.

4. Enterrament en *tegulae*, molt possiblement de secció triangular. Es tracta d'un individu masculí adult d'una alçada aproximada de 150 cm. El seu aixovar està format per un objecte de fusta a la part superior del pit. Molt possiblement sigui anterior als enterraments 2 i 3.

2.2.—Mas del Pesoler (Riudoms). Es tractava d'un conjunt de sis sepulcres, alguns dels quals havien estat excavats uns anys enrera. La referència publicada per Prunera i Vilaseca és molt parca, i s'ha de recórrer a una nota del mateix S. Vilaseca publicada més tard per Sánchez Real per a completar les dades¹⁰.

Convien en aquest conjunt d'inhumacions diferents tipus de sepulcre: sepulcres de lloses, de *tegulae* i *imbrices* a doble vessant i d'àmfora. Igualment diverses són les orientacions: tres segueixen N-S i les tres restants, E-W. Cal destacar que l'enterrament núm. 5, pertanyent a un infant i orientat N-S no estava en decúbit supí, com la resta, sinó encongít, amb la cara mirant a l'oest. L'enterrament núm. 3 proporcionà un fragment de sivella de bronze que Sánchez Real creu visigoda.

2.3.—Mas d'en Rofes (Reus). Les tasques de construcció de la carretera del Morell a Reus posaren al descobert dues inhumacions en àmfora. La primera d'aquestes estava orientada W-E. En el moment de la seva excavació solament es conservaven la part superior del crani i la part inferior d'una de les àmfors de l'estructura d'enterrament. El segon enterrament, orientat N-S, es trobava també en molt mal estat de conservació degut a les tasques agrícoles i a la pròpia construcció moderna que havia mutilat l'esquelet inferior i la capçalera de l'enterrament.

Les inhumacions corresponen a dos individus adults, molt probablement varons¹¹. L'estudi dels recipients amfòrics de procedència africana permet, segons el seu excavador, establir una cronologia de segle V d.C.¹².

10. BATLLE, P.: *Los monumentos iglesias, museos y objetos artísticos de la provincia de Tarragona, Tarragona (Poblet)*, pàgs. 66-67; S. VILASECA - A. PRUNERA: "Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales, de las comarcas tarraconenses", *Boletín Arqueológico* 1966, pàg. 25-46. Més dades a J. SÁNCHEZ REAL: "En busca de Cal-lípolis", *Treballs Canongins* 1990, pàg. 133-186; PERA, E.: *Toponimia del terme i de la vila de Riudoms*, Barcelona, núm. 324, pàg. 50; MASSÓ, J.: Els enterraments de la vil·la romana del Mas del Pesoler, a *Lo Floc*, 43, Riudoms, pàgs. 11-13.

11. Segons la *Carta Arqueològica del Baix Camp* (Barcelona 1993, pàg. 211) es tracta de dos infants.

12. AAVV: "Excavaciones programadas por el Servicio de Arqueología del Departamento de Cultura de la Generalitat de Cataluña", *Arqueología* 82, Ministerio de Cultura, Madrid, 1983, pàg. 114, núm.53.; MASSÓ, J.: "Mas de Rofes (Reus)", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i antiguitat tardana (campanyes 1982-1989)*, Generalitat de Catalunya, 1993, pàg. 50.

2.4.—Els Antigons (Reus). Estem davant una de les més importants vil·les del Camp de Tarragona, on van documentar-se diverses estructures residencials (com un nimfeu ornamentat amb estatuària), industrials (forns ceràmics), zones de magatzem i dues àrees funeràries. La primera àrea funerària s'ubica sobre unes estructures pertanyents a la vil·la, abandonades a finals del segle III d.C., i s'hi trobaren sepulcres d'inhumació en àmfora, *tegulae* i fossa. La segona àrea funerària s'ubica en el sector nord-occidental de la vil·la. També tenim referències de l'aparició d'una sivella visigoda en un dels enterraments¹³, que es conserva al Museu Salvador Vilaseca de Reus.

Els primers enterraments localitzats després dels moviments de terra foren documentats per R. Cortés l'any 1976. En arribar, era visible una fossa excavada en el terreny natural coberta de lloses, que havia estat expoliada recentment i no contenia cap resta esquelètica. Els treballs es centraren en l'excavació de dos enterraments més: una tomba de lloses i una d'àmfora.

La primera és una fossa excavada en el terreny, coberta per dues lloses de pedra i un fragment d'*opus caementicium* reaprofitat que compleix la mateixa funció que les lloses. Aquestes, estaven falcades per dues rengleres de petites pedres col·locades en un encaix. L'interior de la tomba no contenia, segons sembla, cap esquelet¹⁴. Únicament una capa de 4-5 cm. de terra molt fina, producte de les filtracions d'aigua. En un racó es trobaren les restes d'un unguentari de vidre trencat a causa de la caiguda d'una de les pedres que falcaven les lloses. La segona tomba era un enterrament en àmfora que contenia l'esquelet d'un infant¹⁵.

Des de mitjans de novembre de 1976 reemprengueren els treballs d'excavació dels Antigons membres del Grup de Recerques del Museu Salvador Vilaseca de Reus, dirigits per Ll. Vilaseca. En aquesta segona etapa foren localitzats un cert nombre d'enterraments. Sembla que la majoria pertanyien a època baix-imperial o inclús a moments més tardans, i estaven associats a una rica vil·la la cronologia de la qual es situa entre els segles I d.C. i V d.C.¹⁶.

La necròpolis consistia en diverses sepultures de *tegulae* i *imbrices*, àmfores i lloses de soldó. Els materials sortits d'aquests enterraments així com les restes humanes es troben al Museu de Reus sense que s'hagui realitzat cap estudi

13. Carta *Arqueològica del baix Camp*. Barcelona, 1993, pàg. 189-190.

14. Possiblement s'hagués descompost. Nosaltres hem pogut documentar casos en recents excavacions, on les restes esquelètiques havien gairebé desaparegut a causa de la humitat.

15. Informació proporcionada per R. Cortés.

16. Anònim: *A.E.A.*, XXV (1952): pàg. 178; CAPDEVILA, R. - MASSÓ, J.: "Trabajos de salvamento de la villa romana de els Antigons (Reus)", *Noticario del Boletín Arqueológico* 1976-77, pàgs. 312-313; VVAA: "Exploraciones y prospecciones arqueológicas en la villa romana de Els Antigons, partida de Collblanc", *Boletín de Información Municipal de Reus*, 11 (juliol-setembre 1977); Anònim: *Informació Arqueològica*, 26 (1978): pàg. 33; SANZ, M.: "Pueblos para la historia", *La Voz de la Costa Dorada*, CXXVIII (15-1-1976); MASSÓ, J.: *Reus. Prehistòria i Antiguitat*. Reus, 1978; GORGES, J.-G.: *Les villas hispano-romaines: Inventaire et problématique archéologique*, París, pàg. 416; MIRÓ, J.: *La producción de ánforas romanas en Cataluña. Un estudio sobre el comercio del vino en la Tarraconense (siglo I a.C. - I d.C.)*, B.A.R. International Series, 473. Oxford, pàgs. 53-54.

acurat d'ells fins l'actualitat. Poc és el que s'ha pogut inferir de la seva anàlisi preliminar. Apareixen una sèrie de restes humanes molt mal documentades, sense cap tipus de planta de localització ni orientació. Solament en alguns casos, els menys, s'han conservat algun croquis o anotació de la qual poca cosa s'ha pogut aclarir. En una d'aquestes es fa referència a quinze sepultures, sense cap més informació. D'un estudi previ que hem efectuat d'aquestes anotacions i del material es pot deduir l'existència de les següents restes:

1. Enterrament en àmfora d'un infant. Es tracta d'una àmfora africana de la qual solament es conserva la panxa, molt fragmentada.

2. Tomba exçavada en el terreny natural coberta per lloses reaprofitades de soldó. Contenia les restes d'un individu adult.

3. Tomba de *tegulae* de la que no es coneix res més que les seves mesures: 1'52 m. de llargada per 0'57 d'amplada.

4. Tomba de *tegulae* de la que únicament es coneix la llargada –1'49 m.– i la seva orientació d'oest a est. Contenia un individu, que en la bossa corresponent del museu, hem identificat com un adult.

5. Restes pertanyents a dos individus que segons un croquis es trobaven dins un mateix enterrament col·locats un oposat a l'altre. En les bosses corresponents a aquests enterraments es documenten quatre fèmurs pertanyents a dos adults.

6. Enterrament mixte d'àmfora i *tegulae* que contenia les restes de dos infants en posició, pel que es desprèn d'un croquis, de decúbit supí.

7. Tomba excavada parcialment a la roca i coberta amb lloses de soldó falcades amb pedres i fragments de *tegulae* de l'estructura de la qual es conserva un croquis. Per la part de darrera d'aquest apareixen dibuixats quatre individus, i la descripció de dos d'ells –no sabem si es tracta de diversos dibuixos del mateix enterrament o de diferents enterraments. Per la descripció que es fa sembla que es tracti d'un enterrament amb restes de dos individus–, un adult i un infant.

Es conserven restes pertanyents a altres individus en un total d'almenys sis d'ells però la manca de dades, l'estat de conservació de les restes, la manca de planimetria i la forma amb la que es va excavar el jaciment fan impossible obtenir més informació.

2.5.–Universitat Laboral (Tarragona). En un article publicat per Sánchez Real¹⁷ es dona notícia de la troballa d'uns enterraments l'any 1954, amb motiu de la construcció de la Universitat Laboral. Es desconeix en l'actualitat la seva associació a cap vil·la romana. La més propera al jaciment és la vil·la del Mas dels Canonges que es situa a uns 600 metres d'aquesta necròpolis.

17. J. SÁNCHEZ REAL: "En busca de Cal·lípolis", *Treballs Canongins* 1990, pàg. 133-186.

Es tracta de set inhumacions, molt afectades per les humitats i l'acció de les arrels, així com, en part, per l'acció de les obres que les posaren al descobert. El tall del terreny proporcionà la següent estratigrafia: primer, es trobaven dues capes de terra que sumaven uns 20 cm. de potència; per sota, apareixia el substracte natural (una massa compacta de quaternari marí). Les set fosses, perfectament aliniades, estaven excavades en aquest terreny natural i tenien unes dimensions mitjanes de 150 cm. de llarg, 70 cm. d'ample i 80 cm. de fons. La separació entre unes i altres era d'uns 80 cm. unes d'altres, menys la última, que estava a l'10 m. i tenia 2 m. de llarg.

Els sepulcres 1 a 6 eren caixes de *tegulae* de secció triangular: sobre un pis format de quatre *tegulae* se n'havien col·locat vuit, quatre per cada costat, a doble vessant. Dues més clavades verticalment tapaven els laterals. Cobrint les juntures superiors hi havia una línia d'*imbrices* afermats amb morter de calç. El sepulcre núm. 7 era una caixa de secció quadrangular, formada per *tegulae* i lloses de pedra.

Tots els enterraments tenien el cap dirigit a l'oest, estaven en posició de decúbit supí i les mans descansant sobre la pelvis. A excepció de l'enterrament núm. 3, a tots els esquelets els mancaven els peus i la part inferior de la tibia i peroné, que estaven trencats a una distància de 25 cm. de la part superior. L'enterrament núm. 2 corresponia a un home d'una alçada d'1'70 m.; el núm. 3 a una persona de 1'60 m.; i el núm. 4 a una persona de caràcters feminoides d'entre 20 i 30 anys.

Únicament dues tombes contenien elements d'aixovar funerari: sobre la pelvis de l'enterrament núm. 3 hi havia una sivella de bronze, i en l'avantbraç del núm. 7 es trobà un braçalet també de bronze. Per últim, en l'enterrament núm. 2, aprop del crani es trobà un grup de cargols que segons sembla s'havien introduït des de l'exterior.

De l'estudi de la sivella se n'extreuen dades cronològiques. No així del braçalet, una peça oberta i el·lipsoïdal de secció no perfectament circular, que per la seva senzillesa i manca de decoració no pot ser atribuïda a cap època concreta. La sivella de bronze té l'anella de forma arronyonada amb unes dimensions màxima de 3 cm. i mínima de 2 cm., amb un gruix de 5 mm. La vora de l'anella té un rebaix en el lloc on ha d'encaixar-hi l'extrem lliure de l'agulla. En base als diversos paral·lels que esmenta Sánchez Real se li pot atribuir una cronologia centrada en el segle VI d.C.

El fet que les set fosses apareguin perfectament aliniades i els esquelets siguin d'adults i presentin les cames trencades (excepte un) fan pensar en una mort violenta, potser en una execució.

2.6.—Centcelles (Constantí). El monument funerari de Centcelles s'inclou dins el grup de mausoleus de planta central. Al llevant peninsular són poc nombrosos i tardans, vinculats sovint a grans vil·les baix-imperials. Tret dels ubi-

cats a la necròpolis paleocristiana de Tarragona, l'únic existent a Catalunya és el de Centelles¹⁸. Està situat al terme municipal de Constantí, a mig quilòmetre del riu Francolí, i relacionat amb una vil·la del segle IV, aixecada sobre una d'anterior que té un origen romano-republicà.

El mausoleu es compon de dues sales de planta central comunicades que s'insereixen en una estructura externament rectangular. En la sala est, de forma circular, s'obren quatre exedres semicirculars. Té un diàmetre de 10'6 m. i una alçada màxima de 13'6 m. En el mur sud, es conserva l'entrada. El més destacable, però, és la ornamentació de la cúpula, decorada amb un mosaic polí crom disposat en tres frisos horitzontals separats per franges. El fris inferior representa una cacera; el central, escenes de l'Antic i Nou Testament; i el superior, figures entronitzades entre les quatre estacions. Al centre d'aquesta sala hi ha una cripta funerària rectangular coberta amb volta de canó.

La sala occidental, és de planta quadrada (7 m. de costat), i a cada costat s'obre una exedra de 4'8 m. de diàmetre. No s'ha conservat la coberta de la sala, tot i que alguns murs s'aixequen fins una alçada de 6 m.

L'edifici està construït amb pedres irregulars combinades amb fileres de maons, i la cúpula construïda amb filades radials de maons. H. Schlunk llençà la hipòtesi de que es tractés de la tomba de l'emperador Constant, mort a la Gàl·lia l'any 350 d.C.

2.7.-La Nou de Gaià. Aquesta és la única necròpolis tardoromana localitzada a la vall del Gaià i datada amb un mínim de garanties. S'associa a una vil·la situada a escassa distància que té una llarga pervivència (època republicana a Baix Imperi). Les primeres notícies sobre la troballa de sepultures es remunten a començaments d'aquest segle, quan en van ser descobertes algunes, una de les quals contenia una llàntia¹⁹.

La següent actuació s'efectuà el desembre de 1977, quan el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona realitzà excavacions aprofitant la construcció d'uns edificis destinats a vivendes. Segons consta en la documentació del MNAT, es trobaren més de 20 enterraments en àmfora, *tegula*, lloses i un sarcòfag. Sembla que algunes inhumacions contenien restes d'aixovars (fragments de vidre, ceràmiques comunes, i algunes llànties senceres). Se suposa que la major part de la necròpolis fou destruïda en edificar les cases l'any 1977, però és probable que en resti una part encara intacta.

18. El mausoleu de Centelles compta amb una abundosa bibliografia, entre la que destacarem: CAMPRUBÍ, F.: *El monumento paleocristiano de Centelles (Tarragona)*. Barcelona, 1953; HAUSCHILD, T. - SCHLUNK, H.: "Vorbereitung über die Untersuchungen in Centelles", *Madridrer Mitteilungen* 2 (1961), pàg. 119-182; HAUSCHILD, T. - SCHLUNK, H.: *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centelles*. E.A.E. 18 (1962); ARBEITER, A. - KOROL, D.: "El mosaico de la cúpula de Centelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio", *Butlletí Arqueològic* 1988-89, pàg. 193-244; HAUSCHILD, T.-ARBEITER, A.: *La vil·la romana de Centelles*. Barcelona, 1993; ARCE, J.: "Constantinopl, Tàrraco y Centelles", *Butlletí Arqueològic* 1994, pàg. 147-165.

19. LLAVERIA, A.: "Al pié de los montes de Prades", *Boletín Arqueológico* 1917, pàg. 33.

De totes formes, la documentació que hem pogut consultar al Museu Arqueològic (tota ella gràfica: plànols i fotografies) ens indica únicament la presència de dos enterraments en àmfora, un amb lloses i un amb sarcòfag monolític, que aparegueren a 1'20 m. de profunditat. La única àmfora identificable a través d'una fotografia té una cronologia tardana: Segons I. Rodà²⁰ es tracta d'una Dr. 26. No obstant, sembla més probable que es tracti d'una Keay XI (=Tripolitana III=Dr. 41), per al transport d'oli, datable entre la primera meitat del segle III i el segle IV.

Sense dubte la peça més interessant és el sarcòfag monolític localitzat en el decurs dels treballs. Malauradament, la peça es trossejà en el moment del seu descobriment, de forma que en l'actualitat resta partit en quatre fragments que lliguen entre ells. Es de pedra calcària local, i presenta una inscripció en la seva cara frontal.

El camp epigràfic està delimitat per una fina incisió, i fa 35 x 42 cm. La seva transcripció és la següent:

D(is) M(anibus)
Θemistocleti, Ai[i filio]
Encolpia, pat[ri]
benemerenti
fecit.

Són lletres capitals, poc acurades. Pel tipus de lletra pot adscriu-re's al segle III d.C. L'interès de la inscripció radica en dues particularitats:

1) La disposició del text: el text de la inscripció està tombat cap a la dreta en un gir de 45° respecte a la seva col·locació correcta. Aquest fet indica que estem davant d'un cas clar de reaprofitament d'un element, ja que aquesta disposició està carent de tota lògica. En efecte, sembla que es tracta d'una estela funerària que seria amortitzada en un moment posterior i reelaborada per a convertir-la en un sarcòfag, cosa que fou possible mercès a les seves dimensions.

2) L'onomàstica: El primer que sobta és el fet que els tres noms propis que podem llegir en la inscripció són grecs, i tots tres molt infreqüents a Hispània: Temístocles (si bé coneixem algunes inscripcions procedents de la mateixa Tàrraco escrites en grec i llatí o només en grec, és poc usual la barreja d'alfabets dins una mateixa paraula); Aius (aquest nom no apareix en cap altra inscripció d'Hispània, però sabem que no va ser estrany en l'àmbit de lliberts i esclaus); i Encòlpia (és un antropònim poc corrent, i és el primer cop que apareix a Hispània en la seva forma femenina).

A Tarragona no són rars els cognoms d'ascendència grega. Temístocles i Encòlpia són noms d'arrel hel·lènica que es donen amb més freqüència dins els estaments socials inferiors. La inicial del homenatjat, una theta, ens marca un

20. RODÀ, I: "Un nou sarcòfag romà de la província de Tarragona", *Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia*, vol XLI (1979), pàgs. 59-65. En aquest mateix article s'estudia la inscripció del sarcòfag.

cert lligam amb la cultura grega, la qual cosa podria indicar que eren d'origen foraster o peregrí, descendents directes d'antics esclaus immigrants. Aquesta peça, doncs, s'ha de pendre com una dada significativa a tenir en compte sobre la incidència de l'hel·lenització a l'entorn de la ciutat de Tàrraco.

ENTERRAMENTS DE CRONOLOGIA POSSIBLEMENT TARDO-ROMANA

Les necròpolis amb cronologies indeterminades o àmplies són les més nombroses. Les causes d'aquest fet són múltiples. Per una banda ens trobem davant de necròpolis documentades o excavades a finals del segle passat o inicis de l'actual, moment en que la metodologia arqueològica no estava prou desenvolupada i, per tant, la informació que d'ells es coneix és reduïda. En altres casos, el grau de destrucció que havien patit abans de la seva documentació era ja molt important per a poder dur a terme un estudi exhaustiu, i en altres casos, molts d'ells careixien d'elements que permetessin una datació concreta malgrat trobar-se en bon estat de conservació. Relacionem a continuació algunes d'aquestes necròpolis de cronologia indeterminada, les que creiem que poden adscriure's al Baix Imperi.

2.8.—Mas de Barenys (Riudoms). L'any 1982 es localitzà, a causa de les tasques agrícoles, una necròpolis formada per vuit tombes individuals alineades paral·lelament de les quals dues estaven buides. Dirigí els treballs Ll. Vilaseca, i les excavacions es centraren en una àrea de 30 x 6 m.

Les tombes són de planta rectangular i es trobaven orientades en sentit NW-SE. Foren construïdes amb lloses de pedra i materials reaprofitats. Sis d'aquestes van ser bastides amb lloses i pedres irregulars (de pissarra, sorrenca, granit i roca calcàrea). Principalment les lloses estaven a la coberta. Un altre sepulcre era una caixa feta amb rajoles planes i dues peces de pissarra; i encara l'últim era en fossa, sense més protecció que una rajola quadrada a la capçalera i una altra al seu peu, i un nombre indeterminat de petites pedres al damunt. Algunes de les tombes es trobaven seccionades per la zona dels peus a causa de l'erosió o de les tasques agrícoles.

Els enterraments individuals contenien les restes d'un infant d'uns cinc anys, dues dones, una jove i una altra de major edat i dos homes, un madur i un altre senil. La seva disposició era de decúbit supí amb els braços pegats al cos o descansant-hi. Cap d'ells presentava aixovar, excepte un que en el dit anular de la mà esquerra hi tenia un anell de bronze.

Pel voltant de l'àrea funerària es recolliren fragments ceràmics d'època romana. La cronologia dels enterraments és incerta, encara que els excavadors a

21. PEREA, E.: *Toponímia del terme i de la vil·la de Riudoms*, Barcelona, núm. 324, pàg. 50; PEREA, E.: Llegendes de Riudoms, Reus, 1981, pàg. 7; Anònim: Descubrimiento de una necrópolis tardo-romana en Riudoms, a *Diario Español* (6 de novembre de 1982), Tarragona, pàg. 5; PELLEJÀ, LL.- ROMERO, V.: Noves troballes arqueològiques al Mas de Barenys, a *Lo Floc*, 40 (desembre de 1982), Riudoms, pàg. 14; MASSÓ, J.: Els enterraments de la

través de paral·lels la situïn en època tardana (s. VI-VII dC.)²¹.

2.9.—La Vilavella/Les Roques (Riudecols). El Dr. S. Vilaseca, en un dels seus articles ens informa de la localització l'any 1953, en el terme municipal de Riudecols, d'una sèrie d'enterraments en *tegulae* i *imbrices* que ell relaciona amb una vil·la romana propera de certa importància degut a la presència del que semblen ser les restes d'una estructura termal. També informa de la localització una mica més a l'est d'aquest indret d'un conjunt d'enterraments de lloses dels quals n'excavà un. Per altra part, el més de desembre de 1945 es descobriren unes sepultures fetes de lloses de pissarra. S. Vilaseca n'estudià una que mesura 175 x 58 cm. i contenia un ungüentari de vidre de color blau-verdós que es conserva al Museu de Reus²².

No podem a partir de les dades de que disposem assignar una cronologia concreta a aquestes troballes. Els materials pertanyents a aquesta prospecció i excavació foren dipositats al Museu de Reus, actual Museu Salvador Vilaseca, on és de suposar que encara es conserven pendents d'un estudi més exhaustiu.

2.10.—L'Esquirol (Cambrils). Els moviments de terres en un dels polígons de la partida de l'Esquirol per tal de construir-hi una zona turística afectaren estructures pertanyents a una vil·la romana. L'excavació d'urgència realitzada l'any 1987 posà de manifest la destrucció de la major part d'aquest establiment rural. La seva cronologia, a partir d'alguns materials residuals²³, cal situar-la entre època tardo-republicana i el segle IV dC.

En un dels sectors del jaciment s'identificaren les restes molt malmeses d'una tomba bastida amb grans maons (*bipedales?*) i *tegulae*. El sepulcre en forma de cista o caixa es recolzava directament sobre un mur de la vil·la. Les empremtes dels maons van poder determinar les seves dimensions. Es tractava d'una tomba de 1'80 m. de llargada, 0'60 m. d'amplada i una alçada conservada de 0'36 cm. En el seu interior no es va poder recuperar cap resta òssia. La datació de l'enterrament fou impossible de determinar, encara que semblava pertanyer a les darreres fases de l'ocupació de l'establiment (època tardana). Hi ha també la possibilitat que l'enterrament fos construït després de que l'assentament ja hagués quedat abandonat²⁴.

vil·la romana de Mas del Pesoler, a *Lo Floc*, 43 (març de 1983), Riudoms, pàg. 11-12; Anònim: Esborrany de la memòria de 1983. CERAP (Centre d'Estudis Riudomencs "Arnau de Palomar"), Riudoms, 1983, pàg. 13 i 26; PALLEJÀ, LL.: La necròpolis tardo-romana del "Mas del Barenys", a *L'Om*, 195, Riudoms, 1985, pàg. 18; LL. PALLEJÀ-V. ROMERO: Mas de Barenys (Riudoms), a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i antiguitat tardana (campanyes 1982-1989)*, Generalitat de Catalunya, 1993, pàg. 52.

22. VILASECA, S. - PRUNERA, A.: "Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales, de las comarcas tarraconenses", *Boletín Arqueológico* 1966, pàg. 25-46.

23. RAMÓN, E.: "L'Esquirol (Cambrils)", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i antiguitat tardana (campanyes 1982-1989)*, Generalitat de Catalunya, 1993, pàg. 50.

24. MASSÓ, J.: *El terme de Cambrils a l'antiguitat. Una aproximació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, 1990, pàg.47 (núm.22) i fig. 34-35; RAMÓN, E.: "Vil·la romana de l'Esquirol, Cambrils (Baix Camp)", *Butlletí Arqueològic* 1990, pàgs. 193-194.

2.11.—Els Tallats (Cambrils). Durant les tasques portades a terme en la partida dels Tallats es descobrí l'any 1966 un sarcòfag treballat amb soldó que contenia les restes d'una inhumació romana. Després de ser parcialment destruït va desaparèixer sense que tinguem actualment coneixement de la seva ubicació²⁵. És possible que ens trobem davant un enterrament pertanyent a una vil·la romana propera que no s'ha pogut localitzar ja que la zona es troba completament urbanitzada en l'actualitat.

2.12.—Les Pòrporas/Mas de Valls (Reus). Fruit de petites campanyes empreses pel Museu de Reus durant els anys 1934 i 1935 a la zona, es posaren al descobert una sèrie d'enterraments d'època romana, descrits per Carreras en un article de l'any 1945²⁶.

Amb posterioritat S. Vilaseca, recollint possiblement la informació donada per Carreras, ens informa de l'existència en el Museu "Salvador Vilaseca" de Reus, d'un sarcòfag de pedra llis i de sepulcres de *tegulae* i *imbrices* procedents d'aquest punt.

S'han localitzat fins el moment sis enterraments, que es trobaven a una profunditat que oscil·lava entre els 40 i els 60 cm. i la seva orientació era sempre W.NW.- E.SE.

Les característiques de cadascun d'ells són les següents:

1. Enterrament amb una estructura de secció quadrangular i planta rectangular, formada per dues lloses de soldó en cada un dels laterals (1'85 m. de llargada) que estan tancades pels extrems per dues *tegulae* decorades amb surcs de quatre dits, creuats en aspa. El sòl del sepulcre estaria format per tres *tegulae* mentre que la tapa consistiria en dues lloses de la mateixa classe que les anteriorment citades. El conjunt estaria revestit per una capa del que Carreras anomena formigó i que no seria res més que una capa de morter fet amb calç i sorra. El sepulcre contenia les restes esquelètiques molt malmeses d'un individu adult sense cap mena d'aixovar.

2. Enterrament constituït per una estructura de *tegulae* de secció triangular. El sòl estava format per dues *tegulae* col·locades planes mentre que els laterals estarien igualment formats per dues *tegulae* inclinades cap el centre. En les arestes de recolzament figuraven com a tancament tres *imbrices*. El sepulcre anava tancat pels seus extrems per una *tegula* a cada costat. Les mesures de l'estructura eren de 1'16 m. de llargada per 0'40 m. d'amplada. Contenia les restes molt mal conservades d'un infant. En el seu interior es recolliren 59 tasses de ferro de cap cònica d'uns 13 mm. de diàmetre i 5 d'alçada a més de 15 claus.

25. SANZ, M.: "Pueblos para la historia", *La Voz de la Costa Dorada*, XXIV (14-V-1974), pàg.13.

26. CARRERAS, M.: "Los hallazgos arqueológicos de Pórpuras (Reus)", *Boletín Arqueológico* 1945, pàg. 82-91; CARRERAS, M.: "Las instalaciones agrícola-industriales ibero-romanas de Pórpuras", *Boletín Arqueológico* 1948, pàg. 65-70; CARRERAS, M.: "De re agrícola hispano-romana tarraconense", *Boletín Arqueológico* 1952, pàg. 25-31.

3. Sepulcre incomplet en una fossa oberta a terra i construït amb una *tegula* vertical al cap, dues formant angle i una tercera en posició horitzontal cobrint les extremitats del cadàver. Les restes esquelètiques pertanyien a un infant. En l'enterrament apareixia com aixovar un vas de terra sigillata i a uns 50 cm. del cap un *pondus* llis de forma prismàtica.

4. Caixa rectangular en forma d'ossera consistent en tres *tegulae* perpendiculars, una altra *tegula* i una llosa prima, d'uns 40 per 60 cm. a cada costat i sengles *tegulae*, en posició vertical, a cada extrem. Al damunt, quatre *tegulae*, dos a cada costat, tancant en diedre agut la caixa i proteguint les arestes de recolzament dos *imbrices*. El sòl apareix enllosat amb *tegulae* fragmentades. Aquesta estructura contenia les restes d'un infant de 6 ó 7 anys i, als seus peus, al mateix nivell de la sepultura, les restes d'un individu adult, pel que sembla en posició secundària, que Carreras interpreta com pertanyent a un altre enterrament.

5. Conjunt sepulcral que segons Carreras consistia en dues cavitats superposades. La cavitat superior estava formada per un túmul fet amb pedres i còdols de riu, mentre la segona contindria les restes ben conservades del cadàver. Entre ambdues cavitats hi havia una línia divisòria formada per quatre lloses planes de calcàrea. Tota l'estructura aniria recoberta d'una capa de morter de calç finament allisat en tota la seva extensió i amb una lleugera vora. Les parets de l'estructura estarien formades per grosses pedres en sec. Les seves dimensions serien de 1'60 m. de llargada, 0'45 m. d'amplada i 1 m. d'alçada del qual 0'45 m. seria de túmul i 0'55 m. d'enterrament. Es tractaria d'una sepultura de murets coberta pel seu corresponent túmul, fet amb calç i còdols de riu i recobert per una fina capa també de calç. L'enterrament contindria les restes ben conservades d'un individu adult. En el seu interior es van trobar fragments de ceràmica romana, vidres i diversos grans claus de ferro, potser d'una caixa o taüt de fusta.

6. Caixa sepulcral de calcàrea groga. Tenia com a solera una *tegula*, mentre que els extrems estarien formats per dues peces de calcàrea. La tapa era d'una sola peça. Careixia de protecció lateral i les restes no van arribar a trobar-se.

Fora de context es localitzà, reutilitzat com abeurador, un sarcòfag monolític de pedra calcàrea blanquinosa, d'unes dimensions de 1'40 m. de longitud, 0'40 d'amplada, 0'48 m. de profunditat i 9 cm. de gruix de paret. No obstant, i ateses les petites dimensions d'aquesta peça, caldria pensar amb la possibilitat que es tracti en realitat d'una pica o abeurador.

2.13.—El Vilar/L'Hort Lluny (Reus). Es coneix l'existència d'enterraments en la zona des de 1879, moment en que el propietari en aquell moment de la finca, el Sr. Ferran Miró, recollí diverses restes. Posteriorment, l'any 1912, a l'aixecar-se el terreny per a la plantació de ceps, van sortir a la superfície diverses sepultures que foren remogudes i destruïdes abans que es pogués evitar. Entre les

27. Possiblement es tracti de RIT 914, un fragment d'inscripció datat el segle I d.C.

troballes realitzades l'any 1879 cal esmentar l'existència d'una làpida²⁷ i d'un sarcòfag sense ornamentació. El volum més important d'informació s'obtingué com a fruit del treball realitzats l'any 1912²⁸. En aquests, es posaren al descobert les següents restes: un nombre indeterminat de petites cambres mortuòries de planta rectangular, formada en els seus costats llargs per quatre *tegulae* inclinades, cobertes per *imbrices*, i una *tegula* verticalment colocada tancava els extrems. Cadascun dels enterraments contenia les restes d'un únic individu, essent curiosa la circumstància que els peus i part de les tibies d'un individu estaven ficades a la meitat inferior d'una àmfora. Es tractaria de diverses sepultures de *tegulae* a doble vessant i un enterrament individual mixte (*tegulae*-àmfora).

A part de molts fragments ceràmics es varen trobar dues àmfores que contenien cadascuna d'elles l'esquelet d'un infant. Foren trobats també la part inferior d'un altra àmfora, un morter de pedra, un tros de fust estriat de columna i un altre de marbre esculpit de forma rectangular, potser el fragment, segons Brocà, d'un petit cipus, amb un cercle en relleu que sembla ésser una corona funerària, un crani i el ferro d'un aixador (tots aquests objectes foren recollits pel propietari de la finca).

També ens informa del fet que "*algo separada hay otra construcción que puede ser un pequeño aljibe, aun cuando por las circunstancias de haber en sus inmediaciones multitud de huesos humanos (también de cuadrúpedo), puede tomarse al recibir la primera impresión, por una sepultura doble, destino tal vez inadmisibile ya que los contiguos enterramientos descubiertos y, por desgracia, descalabrados en los primeros momentos del hallazgo de cosas tan peregrinas, son de carácter bien distinto*".

Pròxim a aquests enterraments se'ns informa de l'existència dels fonaments d'una paret i d'un edifici.

Aquesta notícia es complementa amb la que ens proporciona A. Masriera que ens diu que en un reduït espai d'uns 20 m² es va trobar una necròpolis de 14 sepultures de dos tipus: de *tegulae* i de lloses, que van ser excavades pels Srs. Brocà i Rodríguez de l'Acadèmia de Bones Lletres i Bones Arts de Barcelona.

2.14.—Sobre les inscripcions funeràries i els sarcòfags de l'ager.— En contrast amb l'elevat nombre d'inscripcions funeràries procedents de l'antiga ciutat de Tàrraco, les localitzades a l'*ager* són més escasses. D'entre aquestes, les datables en època baix-imperial en són una minoria. Per altra banda, ens enfrontem a un problema de difícil solució: cap de les peces ha estat trobada en la seva

28. BROCÀ, G.M. DE: "Reus: etimologia de su nombre. Recientes descubrimientos", *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1907, pàgs. 8-14; MASRIERA, A.: "Una necròpolis romana en Reus", *Musaeum*, Barcelona, 1912; J. P. S.: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, XIX, Barcelona, 1915, pàg. 681; FERRATÉ, R.: "L'origen de Reus", *Butlletí de l'Associació Excursionista de Reus*, I (Novembre de 1915), pàg. 8 i 103; VILASECA, LL.: "Un enterramiento de época ibero-romana en Reus", *Boletín Arqueológico* 1966, pàg. 19-24; VILASECA, S.-PRUNERA, A.: Op. cit. 1966, pàg. 37; SANZ, M.: "Pueblos para la historia", *La Voz de la Costa Dorada*, CXXVIII (15-I-1976).

ubicació original. Moltes provenen d'edificis medievals o àdhuc posteriors, que les havien reaprofitat com material constructiu. Per aquest motiu ens és molt difícil precisar la seva procedència, atès que poden haver estat transportades de lluny. S'observa com el nombre d'inscripcions disminueix a mesura que avança l'Imperi. Així, se'n troben del segle III (RIT 903, 905, 910, 919 i inscripció de La Nou²⁹), de finals del mateix segle o ja del IV (RIT 917, 1079, 1080), i una última d'entre segle IV i VII, segons els diferents autors (RIT 1074).

Un grup al que se li pot atribuir una procedència segura és el dels Munts. Aquí es van trobar tres petits fragments d'inscripció, dos dels quals serien probablement de caràcter funerari (RIT 1079 i 1080) datades paleogràficament per G. Alföldy en el segle III o millor ja dins del IV. Desgraciadament a causa de la mutilació que han sofert no pot llegir-s'hi res d'interès.

De segona meitat del segle III o de primera del IV és el fragment de placa procedent de l'ermita del Roser (Vilallonga) (RIT 917). És una placa de pedra de Sta. Tecla trobada l'any 1875, el text de la qual presenta algunes particularitats:

*[Vict]torina lib(erta)
[Dis Ma]nibus pa-
[tronae, q]u(a)e vixit
[— an]norum
[—],
[bene m]eren-
[ti —]*

Són estranys la situació de la fórmula D.M. després del nom de la dedicant i el fet que no s'esmenti el nom del difunt.

Força singular és una placa de marbre gris clar trobada als Pallaresos abans de 1918 i avui conservada al Museu Diocesà de Tarragona (RIT 1074). Medeix 27x31x9 cm. i té trencats els angles inferiors. A la primera línia, entre els mots *Hic est*, es troben tres palmes i dos canelobres de set braços (menoràs), alegories molt emprades en la lapidària hebràica i molt significatives de llurs ritus litúrgics, la qual cosa indica que estem davant uns individus jueus:

*Hic est
memoria bone re-
cordationis. Isid-
ora filia bene me-
morii Ionati et Ax-
iaes. Pauset ani-
ma eius in pace cu-
m omne Israel.*

29. La inscripció procedent de La Nou del Gàia ha estat comentada anteriorment.

[A]men, amen, amen.

Els diferents investigadors no coincideixen en la seva datació, que està entre els segles IV i VII.

Mereixen una atenció especial dos sarcòfags que no foren trobats en cap jaciment concret, però que possiblement provinguin de *villae* properes: el de Les Borges del Camp i el de Vallmoll.

Al Museu Diocesà de Tarragona es guarda la part inferior d'un sarcòfag de calcàrea gris trencat a la part esquerra (24x113x52 cm.). Procedeix de l'ermita de Ntra. Sra. de La Riera de Les Borges del Camp i fou recuperat l'any 1968. Presenta una inscripció (RIT 916) en la seva part frontal. Alföldy creu que deu pertanyer al segle III, com la major part dels sarcòfags pagans de Tarragona. No s'ha pogut relacionar amb cap jaciment en concret encara que es té coneixement de troballes de ceràmica romana en superfície en un indret proper, conegut amb el nom de les Parades de Sant Bartomeu³⁰.

L'any 1951 fou dut al Museu Arqueològic de Tarragona un sarcòfag romà que des de temps immemorial estava situat a Vallmoll, vora el costat de la carretera, reutilitzat com abeurador. La peça medeix 220 x 80 x 70 cm. En el front principal hi ha fins 30 estrigils, sense cartela ni cap altre relleu. Està fragmentat en dos trossos des d'antic, té els laterals trencats i un orifici en la part inferior del front principal³¹. El fet que els estrigils estiguin dirigits cap una banda tots seguits és una particularitat a tenir en compte, ja que normalment s'orienten simètricament cap el centre, on acostuma a haver-hi l'epitafi o algun altre element.

Si bé no es coneix amb certesa la procedència d'aquest sarcòfag, creiem molt probable que provingui del proper jaciment romà de Les Cavalleries, que constitueix una de les principals *villae* romanes del Camp de Tarragona. Desgraciadament coneixem molt poc de l'esmentada vil·la, perquè mai ha estat objecte de recerques exhaustives, i va resultar parcialment destruïda fa pocs anys davant la inoperància de les administracions. De totes formes, la monumentalitat de les seves restes visibles (un absis de grans carreus, murs de més de 2 m. d'alçada, etc.) indica que no seria gens estranya la presència d'elements sumptuaris, com el sarcòfag suara esmentat, integrats dins la necròpolis de la vil·la.

Amb un material tan escàs i fragmentari difícilment pot extreure's cap conclusió. Es constata que mentre els epitafis de segle III són esculpits sobre blocs paral·lelepèdics, els de finals del mateix segle en endavant són plaques fetes per anar associades a un túmul o monument funerari. Conseqüentment, el grau de fragmentació de les plaques és més alt i els textos ens han arribat més incomplets. Fins a cert punt, sorprèn que de les nou inscripcions, dues pertanyin a per-

30. FERRER, M.: "Les Borges del Camp", *Informació arqueològica*, 26 (1978), pàg. 33; MASSÓ, J. - RAMÓN, E.: "Un sarcòfag romà amb inscripció trobat a Les Borges del Camp", *Reus, setmanari de la ciutat*, 1657 (18-II-1984), pàg. 3; JOVÉ, F.: *Toponímia de Les Borges del Camp i del seu terme municipal*. Reus, 1981, pàg. 24; MASSÓ, J.: "Localització d'una vil·la romana a les Parades de Sant Bartomeu", *La Borja*, 8 (1986), pàg. 12-13.

31. "Recuperación de un sarcófago romano", *Boletín Arqueológico* 1951, pàg. 85.

sonatges d'origen forani: la de Temístocles i la d'Isidora.

Pel que fa als sarcòfags, tots aquells trobats *in situ*, a les mateixes necròpolis (com el de La Nou) són llisos i no permeten especulacions a l'entorn de la seva cronologia, tot i que deuen ser del segle III o posteriors, moment en que s'extén l'ús dels sarcòfags. Els únics que presenten alguna particularitat s'han trobat fora de context: el de Les Borges, possiblement del III i el Vallmoll, que és de difícil datació.

3. ELS MAUSOLEUS DE LA BARQUERA

3.1.—Introducció

Entre el desembre de 1991 i el febrer de 1992, membres del L.A.U.I. realitzaren, sota la direcció de Jordi López, treballs arqueològics a la vil·la romana de La Barquera (Perafort, Camp de Tarragona)³². La naturalesa de les excavacions —urgència— limitaren les prospeccions a una àrea molt concreta, però varen permetre documentar un petit sector de les estructures d'hàbitat de la vil·la romana (unes edificacions força pobres que corresponen a la *pars rustica* de la vil·la, datables sobre el 60 d.C.), així com part de la necròpolis de la mateixa. El jaciment té una llarga perduració que va des d'època romano-republicana (segles II-I a.C.) fins el segle V d.C.

Es coneixia que fa cosa d'uns vint anys va quedar al descobert un sepulcre cobert amb *tegulae* a dues vessants que contenia un esquelet. Aquesta sepultura, de la que no es coneix la seva cronologia, fou excavada pel Museu Arqueològic de Tarragona i aparegué a pocs metres de les tres tombes que descriurem a continuació.

Els nostres treballs deixaren al descobert dos mausoleus i una inhumació infantil. Aquest conjunt se situava uns 60 m. al sud-oest de la vil·la. La seva orientació és W.NW-E.SE.

3.2.—Sepulcre I

El sepulcre I està format per una estructura rectangular coberta amb volta de mig punt, que mesura 3'35 m. de llarg per 1'65 m. conservats d'amplada, i té una alçada de 1'20 m. La volta s'aixeca sobre un sòcol fet amb encofrat, del que queden les marques: els taulons verticals tenien una alçada de 30 cm. i una amplada d'entre 8'5 i 10 cm. La distància d'aquests taulons és d'entre 68 i 84 cm. Sobre aquest sòcol, que fa uns 40 cm. d'alt i té un gruix de 33 cm., s'ha construït una volta de canó. Per a la seva construcció es va fer prèviament una

32. Els resultats de les excavacions es troben recollits a LÓPEZ, J.: *La vil·la romana de La Barquera (Perafort, Tarragona)*. Arqueologia d'Intervenció, 3. Tarragona, 1993. Un estudi més aprofundit de l'àmbit funerari a LÓPEZ, J.: *Els mausoleus de La Barquera (Perafort, Camp de Tarragona) en el context de l'arquitectura funerària romana*, treball guanyador de la IV edició del premi Pons d'Icart (inèdit).

cintra de canyes reforçada amb taulons. D'unes i altres han quedat els motllos impresos en el morter de calç. Els murs són tots de maçoneria irregular (pedres lleugerament retocades lligades amb morter de calç). L'estat de conservació és deficient (per exemple, s'ha perdut bona part dels costats nord i sud). L'acabat exterior difereix segons els llocs. En el sòcol hi ha una capa d'*opus signinum* amb cendres de 2 cm. de gruix. Per sobre, hi ha un arrebossat fet de morter de calç de 1 cm. de gruix que conserva restes de pintura vermella en algun punt. La resta de la construcció està simplement arrebossada amb un morter de calç molt fi. Per altra banda, no hem trobat l'epitafi, i ni tan sols hi ha rastre del lloc on podria haver-se col·locat.

Com la tomba estava destruïda per diversos llocs, s'havia introduït terra amb posterioritat a la seva profanació, ja en època antiga. A nivell del sòcol començaren a aparèixer ossos humans i restes de l'aixovar. Les restes humanes es trobaven sense cap connexió anatòmica, i mancaven molts ossos, especialment els cranis. Sense cap ordre aparegueren també restes de l'aixovar, conseqüència tot això de la destrucció parcial de la tomba.

Sota hi havia un nivell d'uns 10-20 cm. de potència de terra. Per últim, es trobà una capa d'uns 5 cm. de carbons i cendres que contenen restes òssies animals cremades (vegeu més endavant el comentari de la fauna cremada apareguda al sepulcre II) i fruits secs carbonitzats (nous). Sota aquesta capa hi ha el terreny natural molt rubefactat (uns 15 cm. d'argila rogenca), senyal inequívoc de que el foc va fer-se aquí mateix.

En el sepulcre I aparegueren restes de quatre individus diferents³³:

Individu A: A partir de l'espai pèlvic podem pensar que es tracta de l'esquelet d'una dona. Els seus diàmetres pèlvics, en llur visió ventrocranial, ens representen la típica forma femenina. De l'estudi de la tibia I, es dedueix que es tracta d'un adult jove. Pensant que la línia epifisària de la tibia desapareix entre els 20-25 anys, hem de convenir que les restes A pertanyen a un individu aproximadament d'aquesta edat. Les restes dels fèmurs D i E, i els húmer D i E, confirmen i reafirmen respectivament aquestes interpretacions. Per tant, de l'estudi de l'individu A es desprèn que es tracta d'una dona d'uns 25 anys d'edat.

Individu B: Correspon a un individu jove. Degut a la manca de consolidació de la línia epifisària de tots els ossos llargs estudiats, i en particular pel que fa referència als metatarsians i metacarpians, s'ha de concloure que es tracta d'un jove, de sexe indeterminable, però d'una edat compresa entre els 8 i els 10 anys.

Individu C: Correspon a un adult de mitjana edat (amb totes les seves línies epifisàries consolidades). Les restes de tíbies i de l'húmer D, corresponen a un home. Les biometries preses semblen demostrar-ho.

Individu D: De l'estudi de les seves restes esquelètiques (de las línies epifisàries dels ossos llargs, de l'existència de petits fragments d'ossos plans del

33. L'estudi antropològic va realitzar-lo el DR. JOSEP CASELLAS.

crani de molt poc gruix (fontaneles?), dels colls dels fèmurs D i E, d'un fragment mandibular i de la longitud del cúbit i radi), es dedueix que les restes en qüestió pertanyen a un nen, d'una edat compresa entre 1 i 2 anys.

En circumstàncies normals, difícilment s'haurien pogut produir quatre morts simultànies, per tant, cal que ens plantejem el fet que els cadàvers fossin introduïts en diferents moments. Arribats a aquest punt, cal fer notar que l'estructura constructiva dels sepulcres I i II ofereix la possibilitat de ser oberts tants cops com faci falta, enderrocant qualsevol dels dos murets que hi ha en els costats curts, sobre els sòcols. En efecte, els esmentats murets són independents tant de la volta com del sòcol, a semblança, salvant les distàncies, dels nostres nínxols de cementiri.

De totes maneres, podria plantejar-se una segona hipòtesi: que únicament fos un l'individu inhumat, i que els altres ossos hi hagin fet cap posteriorment, quan la volta del sepulcre ja hagués estat enderrocada, procedents d'alguns dels altres enterraments propers. Ho avala el fet que els elements de l'aixovar funerari semblen correspondre a un sol individu, possiblement femení (s'hi ha trobat una agulla de cosir).

Però un cop valorades les parts esquelètiques conservades, sembla improbable, ja que els conjunts són molt definits, i difícilment podrien provenir d'un recull aleatori. En definitiva, doncs, desconeixem si es tracta d'una sepultura individual o col·lectiva.

L'únic element ceràmic aparegut és un fragment de llàntia que no permet l'adscripció a cap tipus. Conserva part de l'orla, l'*infundibulum*, l'ansa i el disc, i s'observa l'orifici d'alimentació, que està més elevat que el disc. Es trobà també la part superior d'una agulla de cosir d'os. Potser els objectes més curiosos són unes plaquetes de bronze i pasta de vidre que vàrem exhumar en un nombre de set. Es tracta de petites plaques que encaixen unes amb altres, i que formarien part d'una mena de cinta o cinturó articular. Cadascuna es compon de dues planxes de bronze contraxapades, de les quals la superior presenta dos orificis que permeten la visió de sengles boletes de pasta de vidre de color blanc. Per últim, també es recuperaren tres claus de ferro.

3.3.—Sepulcre II

Mesura 3'35 m. de llarg per 2'10 m. d'ample i 1'55 m. d'alçada. En la resta és similar al sepulcre I. En la cara sud hi ha una perforació circular que travessa la volta, feta expressament, doncs està enlluïda en tot el seu gruix. Té un diàmetre de 14 cm. i comunica directament amb l'interior de la cambra funerària. L'estat de conservació és excel·lent, i només presenta dues obertures en els extrems de la volta, practicades pels antics profanadors de les tombes.

Pel que fa a l'estratigrafia interior, és idèntica a la tomba anterior en tot. A més, entre els ossos humans n'hi havia altres d'animals, i més concretament, fragments de crani d'un bou i un d'ovicàpid. Per altra banda, sobre l'esquelet hi havia una capa d'uns quatre o cinc centímetres de potència que estava constituïda únicament de cargols de considerable tamany, bovés i cristians (*Helix aspersa* i *Otala punctata*).

Va aparèixer l'esquelet d'un únic individu al que li manca el crani, tot i que existeix algun fragment representat. Destaquen les abundants mostres de càries dental. L'absència del 2n molar D fa pensar que l'individu el perdé en vida, la qual cosa es reforça si tenim en compte l'abundància de càries i la presència de la resta de peces dentals. De l'aixafament de la vèrtebra L2, podem apuntar que l'individu va patir un accident, o bé que es tracta d'un treballador, probablement agrícola, si tenim en compte les patologies observades actualment. Per altra banda, aquest individu presenta senyals de mossegades (empremtes dentals) en el coxal E per enfonsament i/o compressió. Les podem observar també en la superfície de l'escàpula E, en l'húmer D i sobre el troquiter de l'húmer E. S'han sobreposat a aquestes empremtes la mandíbula i dents de diversos gossos, i semblen correspondre. El calcani E, presenta una artropatia important sobre la cara articular astragalina. La tibia D, presenta també una artropatia en l'articulació glenoidea del genoll D. Hi ha fragments d'húmer?, cúbit D i radi D amb importants zones cremades i abundants signes de descalcificació òssia causada per l'acció de les rels i per arrossegament i dilució deguts a l'aigua.

Respecte a les restes faunístiques³⁴, és significatiu un fragment frontal de crani de *Bos*, amb l'arrencament de les banyes; també de la mateixa espècie és un maxil·lar i una mandíbula amb tots els molars i premolars en bon estat de conservació. Aquesta última, presenta marques d'un instrument metàl·lic amb traces tant en direcció vertical com horitzontal, i s'hi evidencien punts de cremació que demostren la proximitat d'un foc. També apareixen restes d'ovi-càpid: el maxil·lar, que conserva alguns molars i premolars i una vèrtebra cervical. És destacable la presència d'un cap d'*Equus*, situat fora de la tomba II. Es troba en molt bon estat de conservació i manté tots els molars i premolars del maxil·lar. Donades aquestes característiques, es pot suposar que en algun moment la tomba fou saquejada o simplement oberta i el cap al que fem referència fou dipositat a l'exterior de la tomba, de manera que no ha sofert cap rodatge ni desgast. La conclusió que podem extreure d'aquestes evidències és que en l'esmentada tomba foren dipositats, juntament amb el cadàver, els caps d'aquestes tres espècies, probablement com una ofrena.

Per altra banda, en el nivell de cendres i carbons de les tombes I i II s'han recollit diversos fragments d'ossos totalment cremats que correspondrien a algun tipus de ritual relacionat amb l'enterrament; hi ha restes d'ossos i de nous

34. Estudi realitzat per I. BARBERÀ i E. FABRA.

que foren llençades a una foguera, per tant és de suposar que la identificació ha estat impossible a causa del deteriorament que presenta. Només podem saber que es tracta de messofauna.

Com en el cas anterior, aparegué una llàntia que no ha estat possible d'identificar, molt fragmentada. Conserva part de l'orla i del disc, en el qual es veuen l'orifici d'alimentació i el de respiració. L'orla se separa del disc mitjançant dues acanaladures. També s'ha trobat bona part d'un plat de terra sigillata africana D, forma Hayes 80 A, al que se li atribueix una cronologia de segona meitat de segle V. Un recipient de vidre incolor, trencat en 146 fragments que estaven escampats arreu pel sòl de la tomba, formaria part de l'aixovar. Ha estat impossible de refer, però tenim la base i la forma de la vora. Es un gobelet de depressions, amb la vora recta. Les decoracions de depressions comencen a produir-se a mitjans del segle I d.C. i perduren fins el baix imperi. No hem localitzat la forma en els repertoris habituals de classificació. La moneda (un AE 3) fou encunyada en temps de *Constantius II* i s'ha de situar entre el 348 i el 361 d.C. (no pot precisar-se més degut a la deficient conservació de la peça). Les tatxes (quatre) de ferro podrien haver format part de les soles d'un calçat, o bé d'una mena de cinturó. Finalment, varen aparèixer quatre claus de ferro.

3.4.—Sepulcre III

Entre les dues tombes, i a un nivell d'uns 75 cm. per sota de la cota inferior dels sòcols dels sepulcres I i II, es trobà una inhumació que fou parcialment destruïda per la màquina que extreia la capa de terra. No estava protegida per cap element que s'hagi conservat (lloses, *tegulae*, àmfora, o altres similars). Tampoc s'ha constatat aixovar funerari.

Les restes de l'esquelet presenten molta pèrdua de substància, potser deguda a descalcificació per raquitisme, ja que s'observa una mineralització defectuosa de les línies epifissàries i una deformitat de la curvatura del peroné, propera a la zona del foramen nutrici, o a una osteomielitis aguda, pròpia de la infància. Es tracta d'un nen amb una edat compresa entre els 3 i 4 anys.

3.5.—Datació

L'aixovar del sepulcre I és difícilment datable (inclús la llàntia, de factura molt grollera). Dins el sepulcre II hi ha dos elements aclaridors: una moneda de bronze i un plat de terra sigillata africana D. El primer aporta una cronologia de mitjans de segle IV i el segon, de segona meitat de segle V d.C. Per tant creiem que s'els pot atribuir una datació d'entre mitjans de segle IV i finals de segle V.

3.6.—L'àrea d'enterraments (interpretació)

L'excavació dels sepulcres I i II ha proporcionat una sèrie de dades que permeten reconstruir alguns aspectes del ritual funerari i l'evolució posterior dels

enterraments. Són els següents:

El banquet funerari. Anteriorment a la construcció del sepulcre va encendre's una foguera on van ser llençades o dipositades restes de menjar. Sabem que el foc fou encés abans d'aixecar l'estructura arquitectònica, perquè en cas contrari haurien aparegut cremats els murs i la volta de la mateixa, cosa que no succeeix. De l'estrat de cendres i carbons s'han recuperat ossos que no poden atribuir-se a cap espècie concreta, donat que el seu estat de fragmentació i degradació pel contacte directe amb el foc ho impideix. En tot cas, es tracta d'animals de tamany mig (messofauna). També s'han trobat restes de fruits secs carbonitzats, i més concretament, nous. El fet que la major part d'aquestes nous estiguin senceres (és a dir, sense obrir), ens fa pensar que una part dels aliments hauria estat dipositada sobre el foc, probablement com a part oferida al difunt. Posteriorment, aquest foc seria tapat per una capa de terra, encara en calent. Aquest fet ha permès la conservació dels fruits secs, que d'altra manera s'haurien acabat de consumir.

Construcció del sepulcre. Es va fer en el lloc mateix on hi hagué la foguera. S'edificà seguint el sistema d'encofrats, tant el sòcol com la volta. Els murets semicirculars dels costats curts es farien després de dipositar el cadàver, ja que són l'únic accés possible. Recordem també que en el sepulcre I s'han conservat restes de pintura vermella en el sòcol.

Deposició del cadàver i de l'aixovar. Desconeixem la posició i orientació dels cadàvers, així com la disposició de l'aixovar, ja que havien estat remoguts en temps antics, mancant-hi, a més, molts ossos. Els sepulcres proporcionen informacions diverses:

a) Sepulcre I: conté quatre cadàvers (un home, una dona, un infant i un albat) i com aixovar funerari apareixen una llàntia, restes d'un cinturó o corretja articulada i una agulla de cosir.

b) Sepulcre II: conté un esquelet d'home adult, i també alguns caps d'animal (bou i oviçaprid). Fora la tomba, al seu costat, es va trobar un cap de cavall molt ben conservat, extret molt probablement del seu interior. Aquests tres cranis poden interpretar-se com ofrenes pel difunt. D'entre l'aixovar funerari destaquem una llàntia, una moneda de bronze que possiblement estaria dipositada a la boca o la mà del difunt, un plat de terra sigillada, una peça de vidre i alguns troços de gerreta de ceràmica comú. Una taba d'oviçaprid potser hagi d'interpretar-se com una fitxa de joc.

Rituals *post mortem*. L'excel·lent estat de conservació del sepulcre II ha permès documentar una perforació que comunica amb l'interior de la cambra funerària. No estem segurs del significat, però amb tota probabilitat tindria la funció de facilitar les libacions. De totes maneres, hi veiem un diàmetre massa

gran, tant, que hi pot entrar bé el braç d'una persona. Envoltant la cara externa d'aquesta obertura hi ha com un petit quadre on el mur està més rebaixat. Potser en aquest lloc hi aniria encaixat algun element que reduiria el diàmetre.

Abandonament. En un moment indeterminat aquests dos sepulcres pateixen un saqueig. Del primer s'enderroca un fragment de la volta, es trenca part de l'aixovar (per exemple, la llàntia) i es dispersen una bona porció dels ossos, especialment els cranis. Del segon, es practiquen dues obertures en els extrems de la volta, es dispersa també part dels ossos, s'extreu probablement el crani de cavall, que queda dipositat al costat, i es destrueix una part de l'aixovar (llàntia, plat, recipient de vidre).

Aquest segon sepulcre, convertit en una mena de cau, és refugi de nombrosos animals: hem trobat restes de conills, petits rossegadors i sargantanes, i una capa d'uns 4-5 cm. constituïda únicament de cargols bovers i cristians (de totes formes, potser la presència dels cargols pugui ser de caire ritual, com explicarem més endavant).

Tant les restes òssies humanes com les animals presenten en llur superfície senyals d'haver estat en lleuger contacte amb el foc, un cop descarnats. No creiem que això tingui res a veure amb l'aspecte ritual, sinó tot el contrari: la nostra hipòtesi és que un cop oberta la tomba pels profanadors, algun foc declarat en les proximitats s'extendria fins els mausoleus afectant els ossos, que estarien llavors en contacte amb la vegetació (esbarzers, etc.) que cobriria la ja abandonada zona d'enterraments. Després, tota la zona és coberta per una capa de terra de dos metres de potència, i s'en perd la memòria.

4. LA NECRÒPOLIS DE MAS DE GASSOL (ALCOVER)

4.1.—Introducció

Fruit d'una excavació d'urgència realitzada al gener del 1991 pel Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili³⁵, dirigida per Ll. Piñol i J.M^a. Vergés, es van recuperar una sèrie d'enterraments relacionats amb un possible establiment rural proper. Es tracta de sis inhumacions, la majoria de les quals es trobaven parcialment destruïdes en el moment d'iniciar-se la seva excavació. La cronologia és incerta, atès que en cap d'elles es va trobar cap mena d'aixovar. Solament la presència d'àmfora africana en una i l'estudi dels seus paral·lels en les necròpolis urbanes conegudes ens ha permès situar tot el conjunt en un moment no determinat entre els segles III i V d.C. Farem a continuació una descripció dels sepulcres.

35. PIÑOL, LL. - VERGÉS, J. M.: *La necròpolis de Mas de Gassol (Alcover)*. Memòria d'excavació lliurada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991. Inèdita; PIÑOL, LL. - VERGÉS, J. M.: "La necròpolis de Mas Gassol (Alcover)", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, (en premsa); PIÑOL, LL. - VERGÉS, J. M.: *La necròpolis de Mas de Gassol (Alcover)*. Arqueologia d'intervenció, 4. Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili, (en preparació).

4.2.-Sepulcre I

Enterrament col·lectiu de *tegulae* de secció quadrangular, construït retallant el nivell geològic i orientat en sentit NW-SE, caps orientats cap al NW. Apareixen restes de tres individus, dos adults i un infant³⁶, tots ells afectats en menor o major mesura per la remoció de terres (els individus adults han estat seccionats a l'alçada de les clavícules i dels peus). S'ha vist afectada tota la zona dreta de l'esquelet, apareguent-ne part fora de context i part fragmentada i desplaçada. Tots els individus estaven col·locats en posició jaçent i amb les mans sobre la zona pelviana. L'infant estava sobre les cames d'un dels adults.

Respecte als individus i la seva disposició en la tomba, es poden diferenciar dos moments de deposició. En un primer moment, sembla que s'enterrarien un dels adults i l'infant, que es situaria entre les cames, tal i com sembla indicar la ubicació de la columna vertebral. L'individu adult era una dona que presenta signes de patologia reumàtica degenerativa, amb signes d'artrosi evidents. Patia també el que es coneix com deformació de Kümmel³⁷ i una escoliosi fisiològica deguda a un membre inferior més alt que l'altre. L'infant tenia una edat aproximada de 2 a 3 anys, i no es pot determinar el seu sexe.

En un segon moment, es produiria una reutilització de la tomba. Aquesta s'obriria i es disposaria sobre el primer individu un altre d'adult. S'ha pogut comprovar que en el moment de la segona deposició les restes esquelètiques ja existents no havien estat remogudes ja que la pràctica totalitat dels ossos dels individus enterrats apareixien en clara connexió anatòmica. Solament la zona toràctica apareix una mica alterada segurament per de la mateixa col·locació de l'altre individu a sobre seu. La localització fora de context del crani del nen a causa de les remocions de terra, així com la disposició de les zones pelvianes dels adults semblen indicar que havia estat desplaçat i ubicat en un altre lloc en el moment en que es procedí a dipositar el següent individu. Tot sembla indicar que es col·locà entre els peus del primer individu ja que malgrat aparèixer desplaçat de la seva posició primària, estava associat a les restes òssies d'un peu d'adult.

Aquest segon individu adult era un home d'entre 50 i 55 anys que presenta evidents mostres d'artrosi vertebral i calcificació dels discs intervertebrals. La clavícula esquerra presenta abundant exostosi degenerativa, el radi i cubit drets estan molt descalcificats i de l'estudi de les mans es desprén que patia una artrosi reumatoidea degenerativa, la qual cosa evidencia que era un individu vell, que en el moment de la seva mort, tenia almenys un dit de la seva mà tancat

36. S'ha localitzat un únic fragment pertanyent a un quart individu –fèmur esquerre–. La manca d'ossos d'aquest a diferència del que passa amb els altres tres individus ens indueix a pensar que es tracta d'una contaminació exterior produïda possiblement de la remoció de terres.

37. CAÑELLAS, J.: "Estudi antropològic de les restes exhumades a la necròpolis de Mas Gassol (Alcover)", a PIÑOL, LL. - VERGÉS, J. M.: *La necròpolis de Mas Gassol (Alcover)*, Arqueologia d'intervenció, 4. Universitat Rovira i Virgili (en preparació). Es coneix per deformació de Kümmel la hiperflexió de la columna vertebral que provoca forts dolors i aixafament progressiu del cos vertebral afectat.

–"dit en grapa", "dit en martell" o síndrome de Dupuytren–.

4.3.–Sepulcre II

Inhumació en fossa realitzada retallant el nivell geològic que probablement portaria associada alguna estructura arrasada en el moment en que la necròpolis estava encara en funcionament. El seu extrem NE està delimitada per tres pedres: dues petites lloses de pedra en posició vertical al seu angle esquerre i una altra pedra horitzontal a l'angle dret.

En el seu interior s'han trobat pedres calcàries irregulars i fragments de morter de calç i arena, així com les restes esquelètiques d'un individu totalment remenades, junt amb alguns fragments de *tegula*. No hi ha cap part esquelètica que es presenti en connexió anatòmica i molts dels ossos apareixen fragmentats. L'orientació de l'enterrament és NW-SE.

Es tracta d'un home adult d'entre 24 i 27 anys, que té un angle mandibular de 120°, que és citat com normal en comunitats de negres africans³⁸, les seves ròtules presenten signes artròsics.

4.4.–Sepulcre III

Enterrament col·lectiu de murets de forma rectangular provist d'una superestructura tumular. El llit d'aquest està format per lloses de pedra de la Lloera, també coneguda com pedra d'Alcover, anivellades amb una capa de terra fina. Aquesta estructura està tancada pel seu costat curt (on es situen els peus de l'individu en connexió anatòmica) per una altra pedra de la Lloera en posició vertical. Els laterals estan formats per uns murets construïts a base de pedres irregulars lligades amb un morter magre de calç i arena, que es recolzen sobre un llit de pedra de la Lloera i s'adosen a la pedra vertical. Tota l'estructura aniria coberta per una capa d'uns 15 cm. de terra per sobre de les restes òssies, i sobre aquesta, un conjunt de pedres irregulars lligades també amb un morter molt magre de calç i arena. La seva orientació NW-SE, amb els caps dels individus cap el NW.

L'enterrament està constituït per dos individus, un en posició primària i un altre en posició secundària. Aquest darrer presenta les seves restes esquelètiques sense connexió anatòmica dipositades en els espais lliures que quedaren després de la deposició de l'altre individu. Es conserva part de les seves extremitats inferiors, de la zona pelviana, de les extremitats superiors i de la zona troncal.

L'individu en posició primària es va veure afectat per les extraccions de terra en la zona pèlvica, conservant-se únicament *in situ* les extremitats inferiors i les mans. Aquest es troba en posició ja cent amb les mans sobre les cames.

La posició dels individus dins la tomba demostra que hi ha dues fases diferents de deposició. Primer tenim l'inhumació d'un individu adult, les característiques de la qual ens resten desconegudes pel fet d'estar remogudes en un moment posterior. En segon lloc s'inhuma un altre individu adult, en posició

38. CAÑELLAS, J.: *Op. cit.*

jacent amb les mans sobre la part proximal dels fèmurs.

Es tracta de dos adults, un dels quals molt possiblement sigui una dona amb patologies post-menopàusiques. Presenta signes de descalcificació i degeneratius amb una exostosi importants. L'astràgal i calcani esquerres presenten importants lesions artròsiques degeneratives –bursitis, artritis gotosa, etc.–. L'altre individu seria un adult jove que presenta l'angle cèrvico-diafisari de 119°, el que correspon al que es coneix com a Coxa Vara, fet que li faria patir forts dolors estàtics. També mostra signes evidents de descalcificació.

4.5.–Sepulcre IV

Inhumació de forma rectangular amb estructura de fossa. El llit està format per lloses de pedra de la Lloera anivellades amb una capa de terra fina. L'estructura estaria tancada per un dels seus costats curts (on es situen els peus) per una *tegula* disposada longitudinalment. El lateral sud aprofita el mur de l'estructura anterior, mentre l'altre està construït utilitzant el mateix sistema, encara que presenta una major amplada.

L'enterrament aniria cobert per un conjunt de pedres irregulars lligades amb morter molt magre de calç i arena. Junt amb aquests materials han aparegut fragments d'àmfora africana. La seva orientació és NW-SE, amb el cap del mort cap al NW.

S'hi troba un individu adult que presenta signes d'exostosi evidents així com una artritis reumatoide degenerativa. Solament es conserven d'aquest les restes de les extremitats inferiors a partir de la tibia ja que la resta va ésser destruïda durant els rebaixos mecànics.

4.6.–Sepulcre V

Enterrament revestit pels costats i capçalera amb una filada de pedres en sec. Presenta, a més, un fragment de *tegula* amb les aletes retallades posat verticalment a manera de capçalera. Dos fragments petits que enganxen amb aquesta *tegula* apareixen caiguts cap a l'interior. El llit de l'enterrament està fet amb lloses de pedra de la Lloera d'un centímetre de gruix, trencada en diversos fragments que s'encavalquen en algunes zones. Sota aquest llit han aparegut dos fragments de panxa de *dolium* situats en llocs diferents de la tomba i que també enganxen, així com un fragment de panxa d'àmfora africana. La seva orientació és NW-SE, amb el cap vers al NW.

Les restes esquelètiques pertanyents a dos individus apareixen desordenades i sense connexió anatòmica. El primer era un individu adult de mitjana edat, sord o almenys amb la capacitat auditiva disminuïda per calcificació de l'anell fibrocartilaginós timpànic. Les dents presenten un desgast de la corona dentària i algunes càries. Les alteracions artròsiques de la columna vertebral apunten cap a una possible espondilitis anquiopoiètica de Bechterew –artrosi crònica de les petites articulacions vertebrals–. El segon individu era un jove

estructuralment petit, probablement una dona o un jove en el cas d'ésser un varó. Presenta marques de cut-marks a la vora lateral interna de la cara dorsal dels dos fragments de l'húmer esquerre, producte d'alguna eina punxant. No presenta patologies destacables.

Tot apunta a que ens trobem davant un enterrament remenat en un moment indeterminat i tallat en el moment en que es construïren els marges de contenció de les terres de conreu.

4.7.—Sepulcre VI

Inhumació d'un infant en taüt de fusta. Al llarg del perímetre de l'enterrament s'han localitzat una sèrie de claus de ferro pertanyents a la caixa de fusta. La seva orientació era de NW-SE, amb el cap cap el NW.

Dins de la fossa apareixen les restes esquelètiques, en connexió anatòmica, d'un individu infantil d'entre 5 i 6 anys al que li manquen les extremitats inferiors a partir de l'articulació del genoll. L'individu es troba dipositat en posició jacent amb les mans sobre els laterals de la zona pelviana i les cames juntes. Probablement l'esquelet va ser malmès durant la construcció del marge de contenció de les terres de conreu. Al costat dels genolls d'aquest primer individu apareixen restes òssies pertanyents a un altre, també infantil. Es tracta d'una pelvis, fragments d'extremitats inferiors i una costella sense connexió anatòmica clara.

4.8.—Conclusió

Es tracta d'una necròpolis pobra pertanyent a una vil·la propera de la qual únicament s'han conservat les restes molt destruïdes d'un dipòsit a uns 5 m. de distància. Es tracta d'enterraments poc espectaculars i fets amb materials molt senzills que malgrat això ens mostren l'existència d'unes estructures familiars clarament establertes i diferenciades. És, doncs, un conjunt unitari d'enterraments limitats en un espai que per desgràcia es va destruir parcialment. No existeix en els casos documentats un sentit d'alineació clara però sí una orientació de les deposicions ben establerta de NW a SE amb el cap sempre al NW fet que demostra l'existència d'uns paràmetres possiblement religiosos preestablerts en el moment de dur a terme la construcció dels diversos enterraments i la posterior inhumació dels cadàvers.

5. DISCUSSIÓ

5.1.—Localització de les necròpolis respecte de les *villae*

En el món rural, hom constata que cada *villa* disposa d'una petita necròpolis, el lloc on enterraven els seus morts. Malgrat el gran nombre de jaciments romano-republicans que coneixem, no s'han descobert enterraments associats. Això pot deure's a que són assentaments petits i molt febles que amb prou

feines deixen rastres a nivell arquitectònic; conseqüentment els seus conjunts funeraris seran més reduïts. De totes formes, és més lògic pensar en una causa que tingui a veure amb el ritual funerari emprat, potser la destrucció del cadàver mitjançant la cremació. En aquest punt cal relacionar aquesta absència d'enterraments amb el període precedent, ibèric, on tampoc es coneixen necròpolis al Camp de Tarragona.

A partir del canvi d'era i durant tot l'Imperi tenim ja una sèrie de petites necròpolis que es relacionen amb *villae*. Com fins ara l'estudi i excavació dels assentaments rurals del camp no ha respès a un programa seriós d'investigació, sinó que s'ha fet a partir de troballes casuals i d'intervencions molt localitzades, estem davant d'un gran problema: coneixem vil·les de les que no s'ha trobat la necròpolis corresponent, i enterraments als que no se'ls pot atribuir cap vil·la, a causa de la manca d'una prospecció sistemàtica. És per això que alguns dels conjunts tardoromans que hem estudiat no es poden relacionar amb cap vil·la concreta (Mas del Pesoler, Mas de Barenys, Universitat Laboral, Els Tallats). D'altres, poden associar-s'hi, però les dades són tan poc precises que no coneixem a quina distància es troben de les estructures d'hàbitat (La Vilavella, L'Hort Lluny). Per últim, molts cops les estructures d'una vil·la i els seus enterraments no es corresponen cronològicament, com passa a la vil·la de l'Esquirol, on es construeix una tomba recolzada sobre un mur. En definitiva, se'ns fa impossible descobrir la relació entre àrea d'hàbitat i àrea d'enterrament. És clar que una i altra són relativament pròximes: 60 m. a la vil·la de La Barquera, 10 m. a Mas de Gassol, o 25 m. a Les Pòrpoles, però poca cosa més es pot inferir.

5.2.—Tipologia dels sepulcres

La tipologia dels sepulcres documentada fins aquest moment al Camp de Tarragona en època tardana és bastant variada, i s'adequa perfectament, excepte algun cas molt concret, a les característiques tipològiques documentades a la pròpia ciutat de Tàrraco. Les dades provinents de les necròpolis tardanes i visigodes tarragonines: la gran necròpolis del Francolí³⁹, els enterraments excavats al Parc de la Ciutat⁴⁰ i darrerament els del carrer Prat de la Riba / Ramón i Cajal⁴¹, la necròpolis de Mas Rimbau⁴² o la necròpolis de l'amfiteatre romà de Tarragona⁴³, han servit per conèixer millor la problemàtica funerària d'aquestes èpoques.

39. AMO, M. D. DEL: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana* (3 vols.). Tarragona, 1979, 1981 i 1989.

40. TED'A: *Els enterraments del Parc de la ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'excavació, 1, Tarragona, 1987.

41. *Els enterraments del carrer Prat de la Riba/Ramón i Cajal*, tríptic publicat per l'àrea d'Història Antiga de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, 1993; vegeu també FOGUET, G. – VILASECA, A.: "Els enterraments del carrer Prat de la Riba / Ramón y Cajal: un nou sector excavat de la necròpolis del Francolí", *Citerior* 1 (1995), pàg. 151-171.

42. AAVV: "L'àrea d'enterraments baix imperials de Mas Rimbau/ Mas Mallol, Tarragona", *Acta Arqueològica de Tarragona* V (1991-92), pàg. 73-85; MACÍAS, J. M. - REMOLÀ, J. A.: "L'àrea funerària baix-imperial i tar-do-romana de Mas Rimbau (Tarragona): Anàlisi tipològica", *Citerior* 1 (1995), pàg. 189-201.

43. TED'A: *L'amfiteatre romà de Tarragona*, Memòries d'excavació, 3, Tarragona, 1990.

Els diferents tipus documentats al Camp són els següents:

Sepulcres de taüt de fusta. Són pocs els exemples No s'ha localitzat cap resta de la caixa de fusta però sí que s'han pogut determinar, almenys en un dels casos, a Mas de Gassol, la presència de claus de ferro al voltant de l'esquelet. Es tracta d'inhumacions individuals en les que el mort es troba en posició de decúbit supí.

Sepulcres de fossa amb coberta de *tegulae*. El difunt es disposa en una fossa tallada a la roca o al substrat. El fons és pla i la coberta està formada per una sèrie de *tegulae*. Es tracta d'inhumacions individuals en les que els esquelets es troben en posició de decúbit supí. No és dels tipus més freqüents en les necròpolis urbanes ni tampoc es troba molt representat en les necròpolis conegudes del Camp.

Sepulcres de fossa amb coberta de lloses. Es tracta d'una fossa excavada en el terreny coberta amb una sèrie de lloses. Com en l'altre cas tampoc és un tipus molt freqüent en el món rural.

Sepulcres de *tegulae* de secció quadrangular. Consisteixen en un llit constituït per tres o quatre *tegulae* invertides, amb *tegulae* pels seus costats llargs disposades en posició vertical i invertida, a costat i costat. El tancament es realitza amb dues *tegulae* en posició vertical. La cobertura és també de tres o quatre *tegulae* en posició horitzontal. Es tracta, com en el cas anterior, d'enterraments pobres que en la majoria dels casos tampoc presenten aixovar que permeti la seva datació segura. La tècnica constructiva no aporta una informació concreta cronològicament. Es pot tractar tant d'enterraments individuals –enterrament núm. 1 del jaciment de la Mare de Déu del Camí– com col·lectius –enterrament núm. 1 de Mas de Gassol–.

Sepulcres de *tegulae* a doble vessant. Es tracta d'un llit funerari, construït per tres o quatre *tegulae* invertides, sobre les quals es situa la inhumació. La coberta està formada per dues sèries de tres o quatre *tegulae* en posició inclinada formant una doble vessant, amb els extrems tapats per sengles *tegulae* disposades en posició vertical. Les juntures entre les *tegulae* en la part superior estan cobertes amb *imbrices*. Els enterraments d'aquestes característiques documentats fins l'actualitat presenten una única inhumació dipositada, en els casos en que ha estat possible un estudi més datallat, en posició de decúbit supí. Es tracta en general d'enterraments pobres, sense aixovar, fet que dificulta molt establir una datació absoluta, atés que aquest tipus de sepulcre es troba durant tot l'Imperi. Malgrat això, és un tipus força freqüent en les necròpolis d'època tardoromana de la ciutat de Tàrraco. Al món rural en tenim múltiples exemples de cronologia indeterminada: La Parellada (Cambrils), La casa núm. 18 de la carretera de Tarragona (Reus), El Cogoll (Alcover), El Cogoll (Vilallonga), entre altres. Amb una cronologia més segura els tenim representats a les necròpolis del jardí de la mare de Déu del Camí (Cambrils), Mas del Pesoler (Riudoms), Les Pòrpores (Reus) o al Vilar (Reus).

Sepulcres de lloses. Es tracta de grans lloses de soldó disposades formant una caixa (cista). Les variants a partir d'aquesta descripció general són nombroses en quant al nombre utilitzat d'aquestes i la seva disposició. Exemples d'aquest tipus els tenim al Mas del Pesoler (Riudoms), Mas de Barenys (Riudoms) i les Pòrpores (Reus).

Sepulcres d'àmfora. Els sepulcres d'aquest tipus descrits fins aquest moment es troben en molt mal estat de conservació o simplement s'han documentat a partir de dades bibliogràfiques, per la qual cosa no es pot inferir cap dada sobre les seves característiques formals. En la majoria dels casos documentats es tracta d'enterraments d'infants en una sola àmfora –El Vilar (Reus)–, encara que també n'hi ha d'individus adults –Mas d'en Rofes (Reus)–.

Sepulcres mixtes de *tegulae* i àmfora. Es tracta d'enterraments que combinen el cobriment de la inhumació, part amb una estructura de *tegulae*, part amb fragments d'àmfora. Es tracta d'un tipus de sepulcre també documentat en les necròpolis urbanes tarragonines d'època tardana. En el Camp trobem diversos exemples als jaciments de El Vilar (Reus) i Els Antigons (Reus).

Sepulcres de murets. Consisteix en un sepulcre les parets laterals i de tancament del qual estan construïts amb pedres irregulars en sec o lligades amb calç. El seu cobriment és variable, però en els exemples es tracta d'un tancament de lloses sobre el qual trobem una estructura tumular realitzada amb pedres irregulars o còdols lligats amb calç. Tota aquesta estructura superior es presenta arrebossada amb una fina capa de calç. Els exemples els trobem a les Pòrpores (Reus) i a Mas de Gassol (Alcover). En ambdós casos es tracta d'enterraments col·lectius.

Osseres. Petits sots que contenen les restes sense cap ordre ni connexió anatòmica d'una o més inhumacions. Solament hem pogut detectar un exemple, que és l'ossera localitzada a Mas de Gassol (Alcover).

Si hi hagués un major nombre de necròpolis ben excavades seria interessant relacionar els tipus de sepulcres amb els existents a la necròpolis paleocristiana de Tarragona, per tal de veure si es repeteix la mateixa seqüència en la datació dels diferents tipus de sepulcre, però la naturalesa de la informació de què disposem impossibilita qualsevol intent.

5.3.–La senyalització de les tombes

Hi ha una sèrie de conceptes que s'han de mantenir clarament definits. Es precis distingir entre l'enterrament pròpiament dit i l'element arquitectònic de la superfície que assenjala la seva situació. El túmul és la part del sepulcre que emergeix a flor de terra, és la part monumental que serveix per a coordinar la situació, conservar la memòria del lloc on s'ha dipositat el cadàver i apartar les filtracions d'aigua. Tots els enterraments deurien tenir les seves formes externes de senyalització, encara que poques se'ns han conservat.

El tipus més senzill consisteix en una acumulació de pedres sobre l'ente-

rrament que forma una elevació en el terreny que adopta aproximadament les mateixes dimensions que la cambra on s'ha sebollit el difunt. A partir d'aquí poden crear-se les més diverses variants en funció dels elements constructius (amb o sense morter de calç, amb arrebossat exterior, etc.) o simplement de les seves formes geomètriques (túmuls prismàtics, en *mensa*, en sigma, etc.). Aquesta degué ser la forma de senyalització de sepultures més freqüent en les necròpolis de l'*ager* tarraconense, però per la seva feblesa intrínseca n'han quedat escassíssimes restes.

Únicament en dos casos s'han conservat estructures tumulars: a les Pòrpores i a Mas de Gassol. El túmul de les Pòrpores era, segons les poc precises descripcions, una cavitat feta amb còdols i pedres que estava coberta d'una capa de morter de calç ben allisada. Les mesures del túmul són 1,60 x 0,45 m., és a dir, les dimensions del *loculus* que se situava al nivell inferior. El sepulcre III de Mas de Gassol va proporcionar també les restes d'un túmul sobre un enterrament de murets que malauradament va ser destruït en gran part pels rebaixos mecànics anteriors a la nostra intervenció. El túmul està delimitat per la banda dels peus per una gran llosa de pedra de La Lloera disposada verticalment. El sepulcre de murets estava cobert per una capa d'uns 15 cm. de terra sobre l'esquelet, i a sobre, una agrupació de pedres lligades amb morter de calç.

En el cas que es disposés de més recursos, una inscripció gravada sobre pedra podia assenyalar la tomba. No hem d'oblidar que la *memoria* del difunt podia també estar pintada sobre el túmul, tal com s'ha pogut documentar bé en algunes necròpolis nord africanes. Conservem alguns fragments de placa procedents de l'*ager* que estarien probablement adherides a un túmul, així com diversos blocs prismàtics –ares– que s'inscriuen en una època un xic anterior, a segle III.

Els mausoleus, monuments funeraris, són encara més escassos. Hem d'esmentar, en primer lloc, el de Centelles, un magnífic exemplar del que no en farem més referència, perquè ha estat ben estudiat, i remetem a la bibliografia existent. Tret d'aquest, els únics que poden considerar-se d'època baix-imperial són els excavats a La Barquera. Es tracta de les dues construccions que ja hem descrit en el lloc corresponent. L'estructura arquitectònica d'aquests mausoleus no és gens corrent. Coneixem una bona quantitat d'exemplars on elements semicilíndrics cobreixen una sepultura, complint una funció fonamentalment tumular, i com a tals, són massissos sempre. El nostre cas és diferent: tot i la seva similitud exterior amb un túmul, la construcció funerària conté en el seu interior la inhumació, és a dir, actua com un veritable nínxol o cambra mortuòria cobert per una volta. En aquest sentit, podria establir-se una certa relació entre els nostres mausoleus i els túmuls en *cupae*, ja siguin d'obra o monolítics⁴⁴, o bé amb els

44. La zona de màxima concentració de túmuls en *cupae* són les antigues províncies Numídia i Proconsular. També se'n troben en algunes ciutats hispàniques i en punts aïllats de la península itàlica. La bibliografia és extensíssima, i aquí només esmentarem BONNEVILLE, J. M.: "Les *cupae* de Barcelone: les origines du type monumental", *Mélanges de la Casa de Velazquez*, XVII (1981), pàg. 1-38; JULIÀ, D.: "Les monuments funéraires en forme de demi-cylindre dans la province romaine de Tarragonaise", *Mélanges de la Casa de Velazquez*, I (1965), pàg. 29-72.

sarcòfags de maó amb coberta de volta, tan característics d'algunes necròpolis tardanes de Dàcia, Mèssia i Panònia⁴⁵. De totes formes, l'únic paral·lel que hem localitzat és el mausoleu 114 de la necròpolis oriental de Sétif (Algèria), datat a mitjans del segle III, i amb un ritual funerari completament diferent⁴⁶.

5.4.—Processos deposicionals: enterraments individuals i col·lectius

L'estudi realitzat sobre les necròpolis urbanes de Tàrraco mostren una preponderància de l'enterrament individual sobre el col·lectiu. Malgrat això, es poden trobar exemples d'enterraments col·lectius amb tipologies diverses de sepulcres. La correcta excavació d'aquestes tombes ens permet avui en dia poder obtenir una sèrie de dades d'especial importància per a conèixer l'estructura social i les relacions entre individus en una època o moment determinat. Així mateix, també ens permet reconèixer els moments de deposició d'inhumacions en una mateixa estructura funerària.

Un exemple clar de les possibilitats que aquest tipus d'estudi ofereix el trobem representat a la necròpolis de Mas de Gassol. En aquesta necròpolis s'han documentat un total de sis sepulcres, dels quals amb tota seguretat dos són col·lectius.

En el primer d'ells —sepulcre num. I— es documenten dos moments de deposició clarament diferenciats. En un primer moment, com ja hem vist en la descripció realitzada del jaciment, es col·locaren en posició de decúbit supí dos individus, una adulta i un infant al qual dipositaren sobre les cames de l'adult. En un moment posterior es procedí a l'obertura de l'enterrament per a col·locar-hi un altre individu adult —home— que es situa sobre les restes dels dos individus ja existents. L'existència de l'infant entre les cames del primer adult va obligar en el moment de col·locar-se el segon adult a desplaçar a una altra posició de la tomba el cap de l'infant que es localitzaria en un primer moment sobre la zona pelviana del primer individu. La localització de les restes del cap de l'infant associades als peus d'un individu adult fan pensar que aquesta fou la zona exacta de la tomba on aquest es situà.

La segona sepultura col·lectiva —sepulcre núm. III— ens aporta bastanta més informació sobre processos deposicionals i característiques de l'enterrament. Aquí es documenten tres moments clarament diferenciats que l'associen directament amb el sepulcre núm.IV. En un primer moment es procedeix a la construcció d'un enterrament de murets⁴⁷ en l'interior del qual es diposità el cadàver d'un adult. No tenim dades suficients per saber quin tipus de cobriment presentaria l'enterrament, però sembla pels trossos trobats en l'interior del túmul de la fase

45. BERCIU, I. - WOLSKI, W.: "Un nouveau type de tombe mis au jour à Apulum et le problème des sarcophages à voûte de l'Empire romain", *Latomus*, XXIX (1970), pàg. 919-965.

46. GUÉRY, R.: *La nécropole orientale de Sétif (Sétif, Algérie). Fouilles de 1966-1967*. C.N.R.S. 1985.

47. Vegeu descripció de les característiques de la tomba en l'estudi general sobre la necròpolis de Mas de Gassol.

final de deposició, que es tractaria d'una estructura tumular feta amb un morter de calç molt pobre i sorra.

En una segona fase es procedí a la construcció d'una altra sepultura al costat del primer –sepulcre núm. IV–. Per la construcció d'aquest s'aprofità en part l'estructura ja existent, més concretament un dels seus murs laterals. Aquest segon enterrament presenta unes característiques constructives molt semblants al primer i estava cobert per un tipus de morter de calç també pobre, diferent del primer. En aquest segon sepulcre es diposita un únic individu adult.

La tercera fase deposicional es caracteritzaria per l'obertura errònia de part de la tomba núm.IV per la part dels peus de l'individu dipositat. Aquest fet queda demostrat per tres fets: La remoció d'un dels peus d'aquest individu mentre la resta del seu cos es troba en clara posició anatòmica, una diferenciació clara en els dos tipus de morter de calç de l'estructura superior entre la zona remoguda –que presenta el mateix morter de calç que la última fase depositiva de l'enterrament núm.III– i la zona originària; i finalment, en que el mur de separació comú per les dues tombes apareixia en aquesta zona parcialment destruït. Sembla ser que quan s'adonaren de l'error procediren a l'obertura total de la tomba correcta. L'individu que hi havia al seu interior va ser extret per dipositar un altre individu, les restes del qual nosaltres hem vist en posició primària, mentre que les restes del segon es recol·locaren sense cap connexió en els espais buits de l'interior de la tomba. Un cop efectuada la deposició es procedí al cobriment de tota la superfície oberta tant de la zona errònia com de la tomba correcta amb un morter de calç molt pobre en l'interior del qual es localitzen fragments dels dos morters de calç destruïts durant la darrera obertura de l'enterrament.

La documentació de tots aquests processos ens mostra dos fets socialment importants. No hi ha dubte que els enterraments evidencien en aquests dos casos un sentit familiar de possessió de les estructures funeràries. El respecte per les inhumacions dipositades en un primer moment en ambdós sepulcres i la conservació d'aquestes, ja sigui en posició primària o secundària en l'interior dels enterraments, ens demostra que no podem parlar de reutilització sepulcral sinó més bé d'una doble deposició, la qual cosa assenyalava que ens trobem davant dues estructures familiars clarament diferenciades i que els individus enterrats tenien una relació de parentiu directe. Aquest segon fet queda molt clar en la tomba núm. III, quan es va a buscar voluntàriament un enterrament determinat per tal d'efectuar una deposició posterior. Això contrasta clarament amb l'aparició d'una ossera que en aquest cas sí que es tractaria d'una reutilització espacial de la necròpolis.

És en aquests casos de petites necròpolis rurals on es posa més de manifest l'existència d'aquestes relacions de parentiu ja que es tracta de petits conjunts tancats, associats a explotacions agràries. Els enterraments malgrat ser pobres, gens espectaculars i fets amb materials de poca qualitat ens mostren que existia realment un sentit de la possessió sobre les estructures funeràries i un respecte per la conservació dels vincles familiars.

5.5.–Les orientacions

Poques són les necròpolis excavades de les quals s'han pogut extreure dades sobre orientacions dels enterraments i encara menys sobre la col·locació dels individus respecte a les seves respectives sepultures. Les orientacions de diverses necròpolis del Camp són bàsicament tres: E-W; N-S; i NW-SE.

Respecte a les dues primeres es troben representades en diferents enterraments d'una mateixa necròpolis. Es tracta de la necròpolis de Mas del Pesoler, on s'han documentat tres enterraments amb una orientació clara E.-W. i tres més N-S. Un altre cas amb les mateixes característiques és Mas d'en Rofes, on apareix un enterrament amb cadascuna de les dues orientacions.

De totes formes, l'orientació més freqüent determinada en el món rural és la NW.-SE, i la seva variant W.NW.-E.SE. Aquesta la trobem representada en les dues necròpolis analitzades en profunditat en aquest article –La Barquera i Mas de Gassol– i en tota una sèrie d'enterraments pertanyents a altres jaciments com els de Mas de Barenys (Riudoms) o Les Pòrpoles (Reus). Aquesta orientació és una de les més freqüents en les necròpolis tardanes urbanes de Tarragona i possiblement vagi relacionada amb concepcions religioses i ritual d'enterrament. No hi ha actualment un coneixement massa aprofundit sobre aquest aspecte però resulta evident que la construcció de la tomba i la posició de l'individu en el seu interior ha d'anar relacionada amb un ritual de deposició. Respecte a la posició de l'individu en l'interior de l'enterrament és important veure com en tots els casos en que la tomba s'orienta de NW a SE el cap del mort o morts és situa sempre al NW. o W. NW.

5.6.–Els rituals funeraris

Representen un material de primer ordre per a conèixer les creences del més enllà.

Inhumació. A partir del segle IV la inhumació esdevé l'únic ritu funerari del món romà. Les raons d'aquest fet són mal conegudes, i hom invoca ordinàriament la influència de les religions orientals. En aquest sentit, els enterraments que hem documentat s'enquadren dins el context general de la seva època, atés que en cap cas es tracta d'incineracions.

Aixovar funerari. Qualsevol que sigui el modus d'enterrament practicat, el cos del difunt pot ser acompanyat d'un aixovar funerari. L'origen ha de buscar-se en la creença que la vida d'ultratomba és anàloga a la terrestre, i hom dóna als morts els mitjans necessaris per aquesta nova existència. Després, independentment de les creences, el costum va mantenir-se. El fenomen de l'aixovar funerari es troba escampat per tot el món romà, i la seva importància varia segons les condicions socials del difunt, les regions i les èpoques. Les tombes romanes poden lliurar els objectes més diversos.

El mort pot ser vestit amb les seves millors robes, i sovint se li ofereixen perfums, que són escampats sobre el cadàver, i després es dipositen al costat del

cos un o diversos ungüentaris. Aquests ungüentaris, que es troben amb relativa freqüència, són també anomenats vasos lacrimatoris perquè, segons una interpretació fantasiosa i sense cap fonament, servien per a recollir les llàgrimes dels familiars o les ploraneres.

D'entre el material de l'aixovar s'han d'assenyalar els vasos i les llànties. Els primers són destinats a contenir l'aliment del mort, i la segona simbolitza la llum necessària per a la supervivència.

El dipòsit de monedes a la tomba és una tradició que es remunta a l'antiguitat grega. Una o més monedes, col·locades a la mà o a la boca del difunt, servien per a pagar el passatge del món dels vius al món dels morts: és l'òbol de Caront, el barquer. Aquesta creença pagana va perdurar llarg temps, arribant en alguns punts quasi fins els nostres dies⁴⁸.

Certs objectes s'han dipositat amb un sentit protector o profilàctic. En aquest grup podríem incloure l'aparició de claus de ferro en les tombes. Aquests claus no sempre provenen dels taüts de fusta, i la seva presència en certs enterraments s'ha volgut relacionar amb la significació ritual de protegir al difunt contra la mala sort⁴⁹.

D'entre les més de 2000 sepultures excavades en la necròpolis romano-cristiana de Tarragona, no passa de la dotzena el nombre d'aquelles que contien algun objecte⁵⁰. Així, en un sepulcre es trobaren quatre ampolletes de vidre del segle IV, una de les quals contenia llet; en un altre, un *calamus* de bronze i una gerreta; i en un altre, la famosa nina d'ivori; i en altres, llànties, gerretes, agulles, pinces, anells...⁵¹. La manca gairebé absoluta d'aixovars és general en les necròpolis tardo-romanes de la nostra zona, com bé reflecteix la de Sant Fructuós.

En aquest context, dels enterraments que hem pogut estudiar a l'*ager*, els que disposen d'aixovar funerari són una minoria. Entre els elements de l'aixovar cal distingir dues categories: aquells que formarien part de l'ornamentació personal i del vestit, i aquells que són objectes afegits en funció d'unes creences o rituals. L'aixovar funerari de tipus personal es redueix a una sèrie de peces metàl·liques: sivelles (Mas del Pesoler, Universitat Laboral, Els Antigons), anells (Mas de Barenys), braçalets (Universitat Laboral), arrecades (Mare de Déu del Camí), i elements de torèutica que potser formarien part d'un cinturó articulat (La Barquera). Pel que fa al segon tipus, es repeteixen constantment certs elements: ungüentaris o ampolletes de vidre que potser contindrien perfums (Els Antigons, La Vilavella, La Barquera), llànties (Mare de Déu del Camí, La Barquera, La Nou de Gaià), i vasos ceràmics que potser contindrien aliments (Mare de Déu

48. CUMONT, F.: *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*. Haut Commissariat de l'état français en Syrie et au Liban. Service des Antiquités. Bibliothèque Archéologique et Historique. Tome XXXV (1942), pàg. 382.

49. PRIEUR, J.: *La mort dans l'antiquité romaine*. Paris, 1986, pàg. 28-30.

50. SERRA, J.: *La necròpolis de San Fructuoso*. Tarragona, 1948, pàg. 151.

51. SERRA, J.: *Excavaciones en la necròpolis romano-cristiana de Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, núm. 133 (1935). Madrid, pàg. 40-41; SERRA, J.: *La necròpolis de San Fructuoso*. Tarragona, 1948, pàg. 151.

del Camí, Les Pòrpores, La Barquera). Només en un cas (La Barquera) s'ha documentat una moneda possiblement relacionada amb la creença del pagament a Caront.

El culte als morts. És sobretot a la tomba on el difunt és venerat, fonamentant-se en l'antiga idea que el mort continua la vida en el lloc on se l'ha enterrat. El culte es manifesta essencialment per les ofrenes, les libacions i els banquets. L'excavació arqueològica dels mausoleus de La Barquera ha mostrat les restes d'un ritual efectuat abans de la construcció dels *monumenta* i de la deposició del cadàver, i que consisteix en un potent foc on hi vàren ser llençades restes de menjar (hem trobat ossos i nous). El detall de que algunes nous estiguéssin senceres, ens fa suposar que s'hi tiraren com ofrena al difunt, de la mateixa manera com es faria amb els ossos associats. Mn. Serra Vilaró detectà aquest mateix ritual a la necròpolis romano-cristiana de Tarragona:

*"...en otros túmulos de las más variadas formas, a su lado y debajo de ellos, se encontraron señales de fuego intenso, habiéndose recogido entre las cenizas restos de alimentos, como conchas —muy abundantes algunas veces— y huesos de animales domésticos mezclados con fragmentos de vasos de vidrio y de cerámica"*⁵².

Queda ben clar que aquest ritual es realitza abans de la deposició del cadàver, i inclús abans de la construcció del sepulcre.

Un dels elements més sorprenents ha estat la troballa de cranis d'animal en el sepulcre II de La Barquera. Ja hem ressenyat com a l'interior van recuperar-se un crani de bou i un d'ovi-càprid, malmesos sense dubte pels violadors del sepulcre. A l'exterior, i possiblement pel mateix motiu, es trobà un crani de cavall. L'anàlisi acurada d'aquests cranis ens mostra que la seva presència no és casual. Així, l'admirable conservació de les seves parts més delicades ens diu que no van estar gairebé o gens exposats als agents naturals, i el fet que el crani de bou conservi també la mandíbula en perfecte estat, invita a creure que es col·locà tot sencer dins la cambra sepulcral. El mateix es pot dir de la vèrtebra cervical d'ovi-càprid, que formaria part del cap tallat. La deposició dels tres caps d'animal dins la tomba és un fet excepcional.

Si bé coneixem el ritual d'enterrar animals o part dels mateixos junt amb cadàvers des de la prehistòria⁵³, també és cert que aquest ritu és estrany dins el món romà, i que quan es dona el cas, s'inhuma tot el cos de l'animal, i no només el seu cap. Tenim altres exemples, entre els que citarem un corder i un pollastre a la necròpolis oriental de Sétif⁵⁴, dos gossos en sengles tombes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona⁵⁵, i els esquelets de tres cavalls (un mascle, una euga i un poltre) dipositats en una fossa com ofrena funerària a la recentment excavada necròpolis de can Trullàs a Granollers, datada els segles II-III

52. SERRA, J.: *La necròpolis de San Fructuoso*. Tarragona, 1948, pàg. 157.

53. VIGNE, J. D.: "Les ossements animaux dans les sépultures", *Dossiers de l'Archéologie*, núm. 66 (1982), pàg. 78-83.

54. GUÉRY, R.: *Op. cit.*, pàg. 320.

55. SERRA, J.: *Op. cit.*, pàg. 155.

d.C.⁵⁶. De totes maneres, la singularitat d'aquest ritual cal que sigui posada de relleu. A La Barquera, donat que només hi ha els caps, potser es tractaria d'animals sacrificats en honor del difunt que serien menjats en banquet, deixant els caps com ofrena.

Un dels interrogants que també va plantejar l'excavació de La Barquera va ser la presència de centenars de cargols de grans dimensions dins el sepulcre II, just sobre el nivell de l'esquelet. Primerament vam pensar que s'hi havien introduït per aprofitar la foscor i la humitat, però el que és més difícil és pensar que també hi morissin, i a més a centenars. Per aquest problema és interessant llegir un cop més a Serra Vilaró: en la necròpolis del Francolí hi havia bastants sepulcres que contenien cargols. L'arqueòleg va suposar primerament que havien penetrat de forma natural⁵⁷, però en successives campanyes va adonar-se que alguns sepulcres hermèticament tancats i segellats amb morter de calç contenien també multitud de cargols⁵⁸, i així va plantejar la hipòtesi que procedissin dels banquets funeraris, hipòtesi que també podríem tenir en compte en el cas dels sepulcres de Perafort. En un sarcòfag trobat a Tarragona fa uns vint-i-cinc anys aparegué damunt l'esquelet una capa de cargolins, i hom va suposar que s'havien escolat per les juntes de la tapa⁵⁹. Nosaltres hem trobat multitud de cargolins associats als enterraments visigòtics de la necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis, Girona), de forma que inclús alguns cranis en contenien, i òbviament no pot pensar-se aquí en una intervenció antròpica. Si bé sembla comprovat que els cargolins s'introdueixen habitualment dins els enterraments, caldria plantejar-se si la presència de cargols de majors dimensions no respon a una motivació de tipus ritual, com plantejava Serra.

Els banquets funeraris eren celebrats per la família als peus de la tomba: els parents menjaven i bevien amb la creença que el difunt en participava amb la part que ja se li deixava a l'efecte. Els banquets funeraris estaven marcats per certes celebracions: el *novendial* o període de nou dies després del funeral començava i s'acabava amb un banquet funerari; i després als *parentalia*, celebrats del 13 al 21 de febrer, els membres de la família es reunien també per un banquet funerari.

L'alimentació havia de renovar-se mitjançant les libacions. En aquestes, s'ofereixen al difunt diversos aliments líquids com poden ser aigua, oli, llet o mel. La barreja de llet i mel, usada probablement per enfortir els infants i els malalts, també es feia servir en les libacions per oferir als morts, considerats com éssers dèbils i ombres sense força⁶⁰. Aquests líquids havien de penetrar a l'interior de la tomba, algunes vegades mitjançant un dispositiu de comunicació consistent en

56. *Tombes i ofrenes. Les troballes arqueològiques de Can Trullàs (Granollers)*. Museu de Granollers, 1991, pàg. 19.

57. SERRA, J.: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, núm. 104 (1929). Madrid, pàg. 61.

58. SERRA, J.: La necrópolis de San Fructuoso. Tarragona, 1948, pàg. 156.

59. BERGES, M.: "Sarcòfago estrigilado de mármol descubierto en la avenida de Ramón y Cajal, núm. 35", *Boletín Arqueológico* 1969-70), pàg. 154.

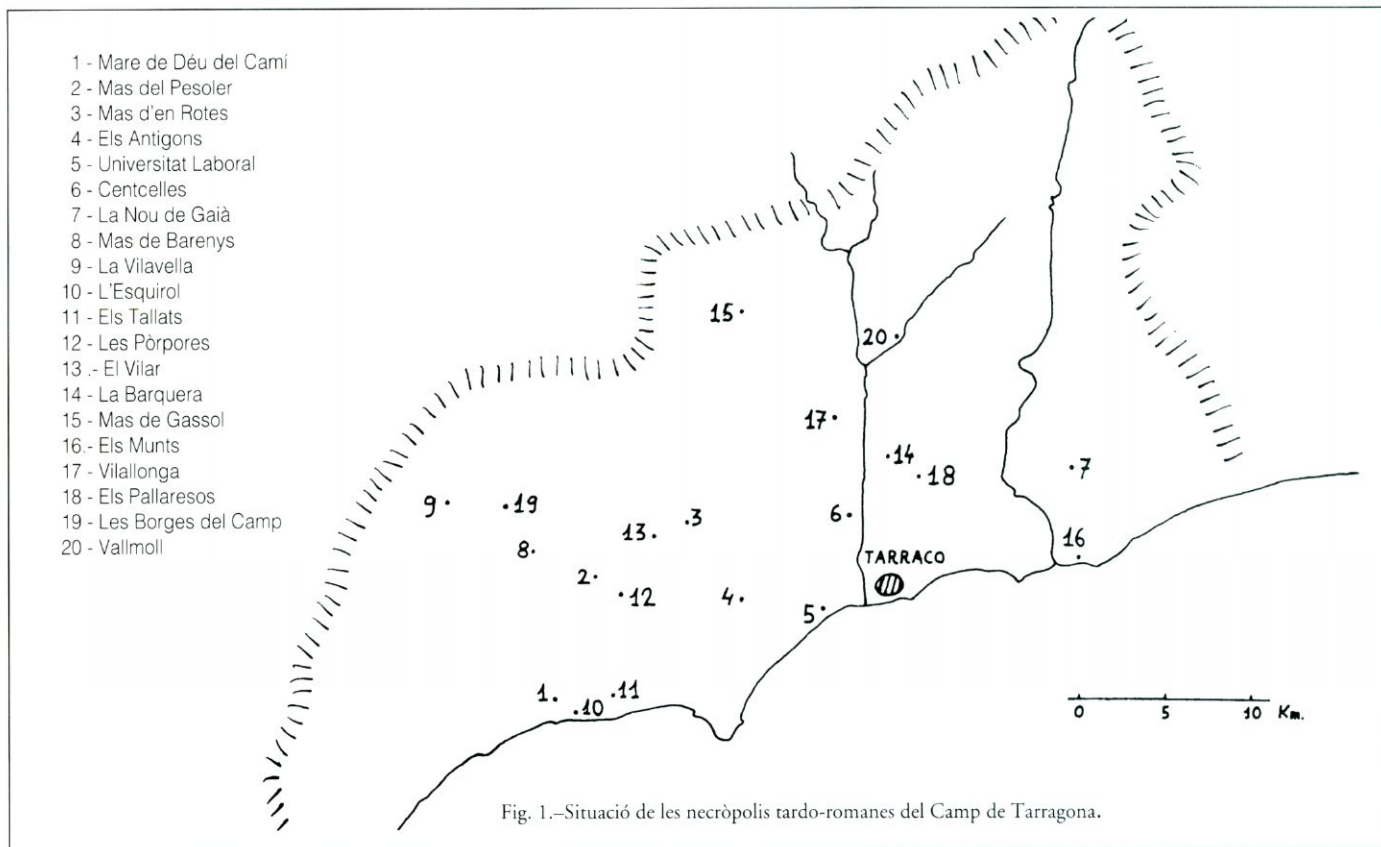
60. DAREMBERG-SAGLIO: *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, vol. 4, pàg. 964.

un tub d'argila o plom. El costum d'efectuar libacions als difunts arribarà fins el baix imperi, mostrant una gran resistència a desaparèixer⁶¹. En la cara sud del mausoleu II de Perafort hi ha un forat circular, que possiblement hagi tingut aquest destí. De tenir-ne un el sepulcre I, ha desaparegut, perquè la seva cara sud quasi no s'ha conservat. Per altra banda, una de les *tégulae* del Mas de Gassol presentava una perforació circular feta deprés de la cocció de la peça, que potser hagi de relacionar-se amb un conducte libatori.

Totes aquestes creences arcàiques estaven tan profundament arrelades en la ment popular que mai van ser eliminades del tot. És més, quan altres concepcions de la vida futura s'imposaren, s'ajuntaren amb les creences primitives sense fer-les desaparèixer, i algunes poden rastrejar-se en època medieval i àdhuc posterior. Així, durant els segles IV i V són plenament vigents els rituals pagans, inclús entre els mateixos cristians, i per a recolzar-ho tenim, ultra els testimonis arqueològics, els literaris, com les obres de Tertulià i Sant Agustí, o les legislacions sorgides dels concilis.

JORDI LÓPEZ VILAR / LLUÍS PIÑOL MASGORET

61. WOLSKI, W. - BERCIU, I.: "Contribution au problème des tombes romaines à dispositif pour les libations funéraires", *Latomus* XXXII (1973), pàg. 370-379.

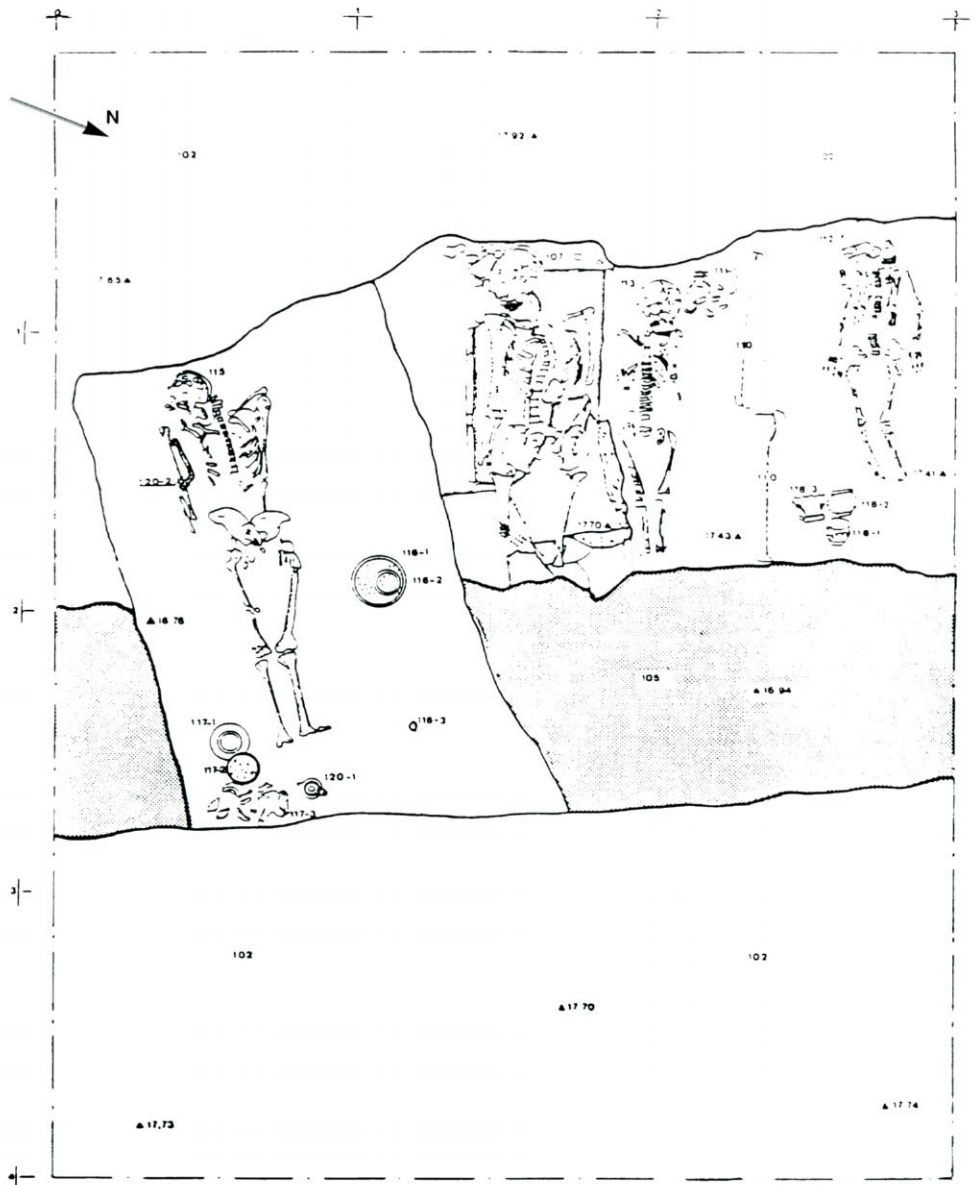

Fig. 2.—Mare de Déu del Camí. Planta general (Muñoz 1991)

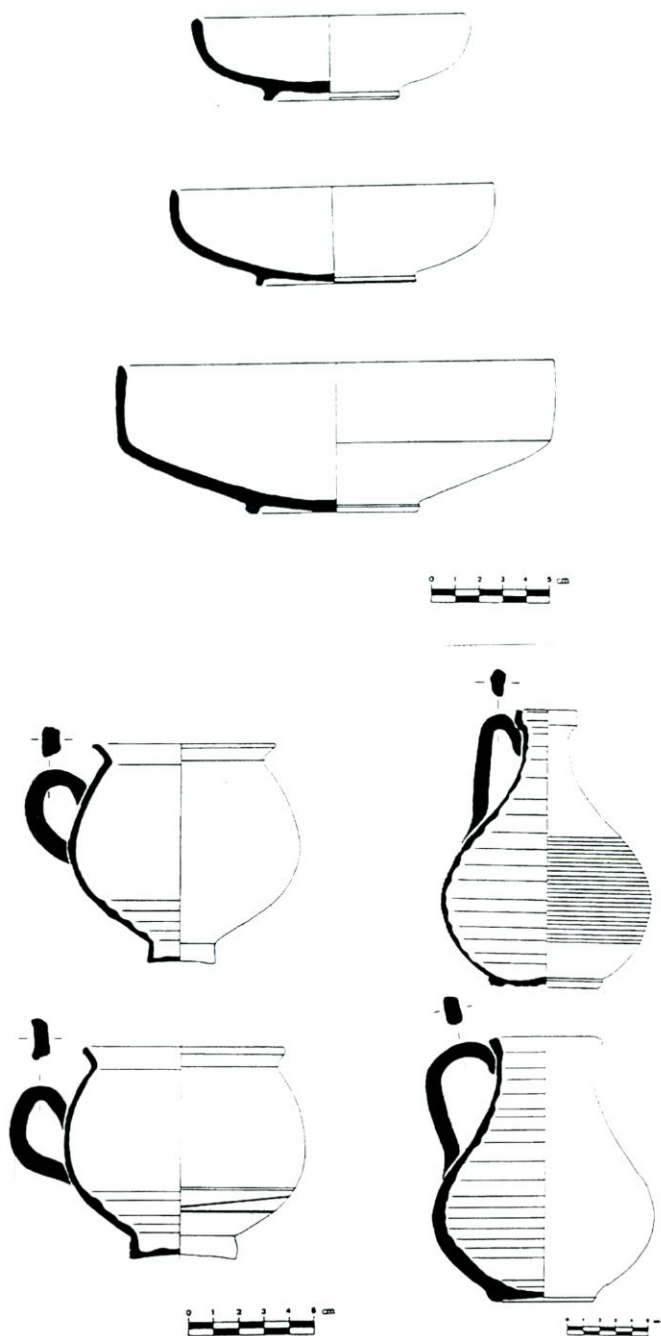

Fig. 3.—Mare de Déu del Camí. Algunes de les peces que constituïen l'aixovar funerari (Muñoz 1991).

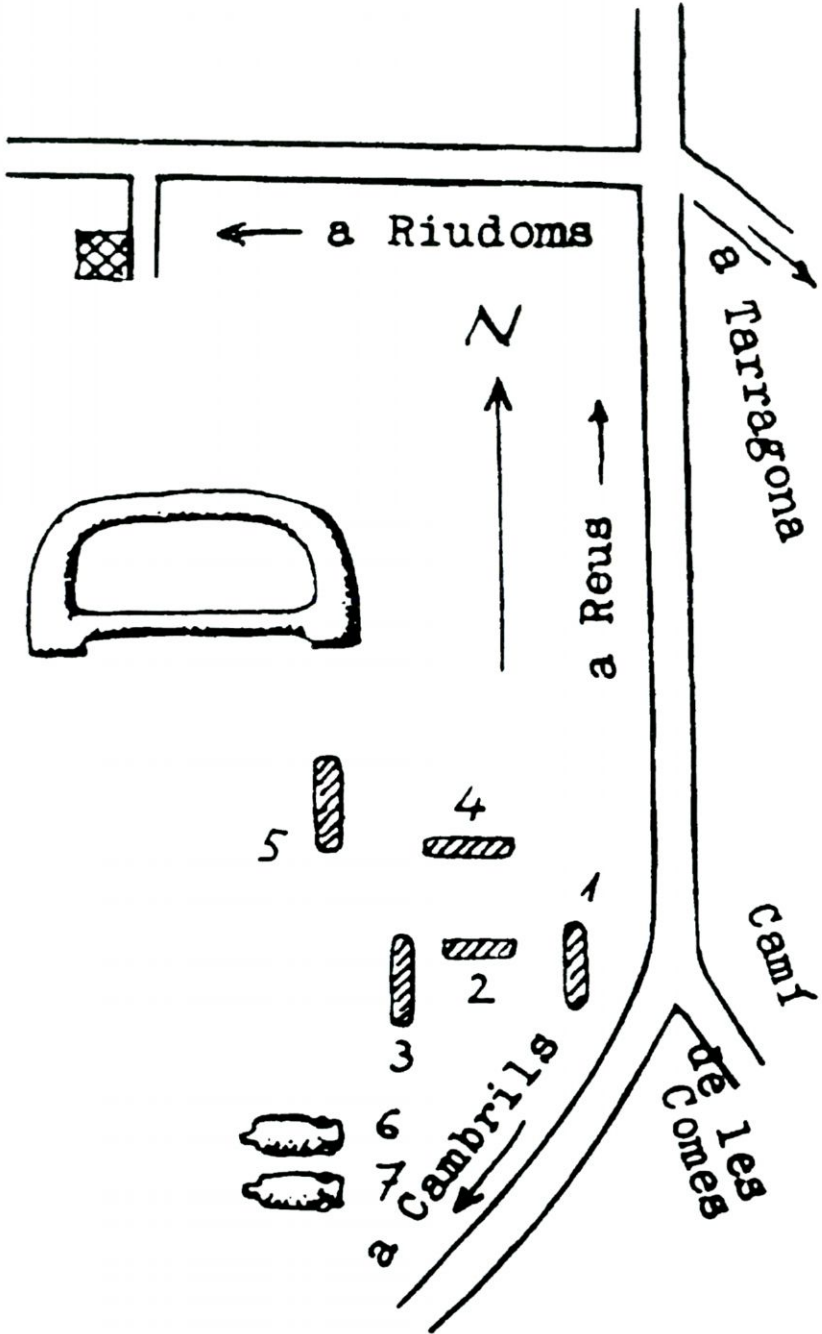

Fig. 4.—Mas del Pesoler. Planta i dibuix d'una sivella (Vilaseca-Prunera 1966).

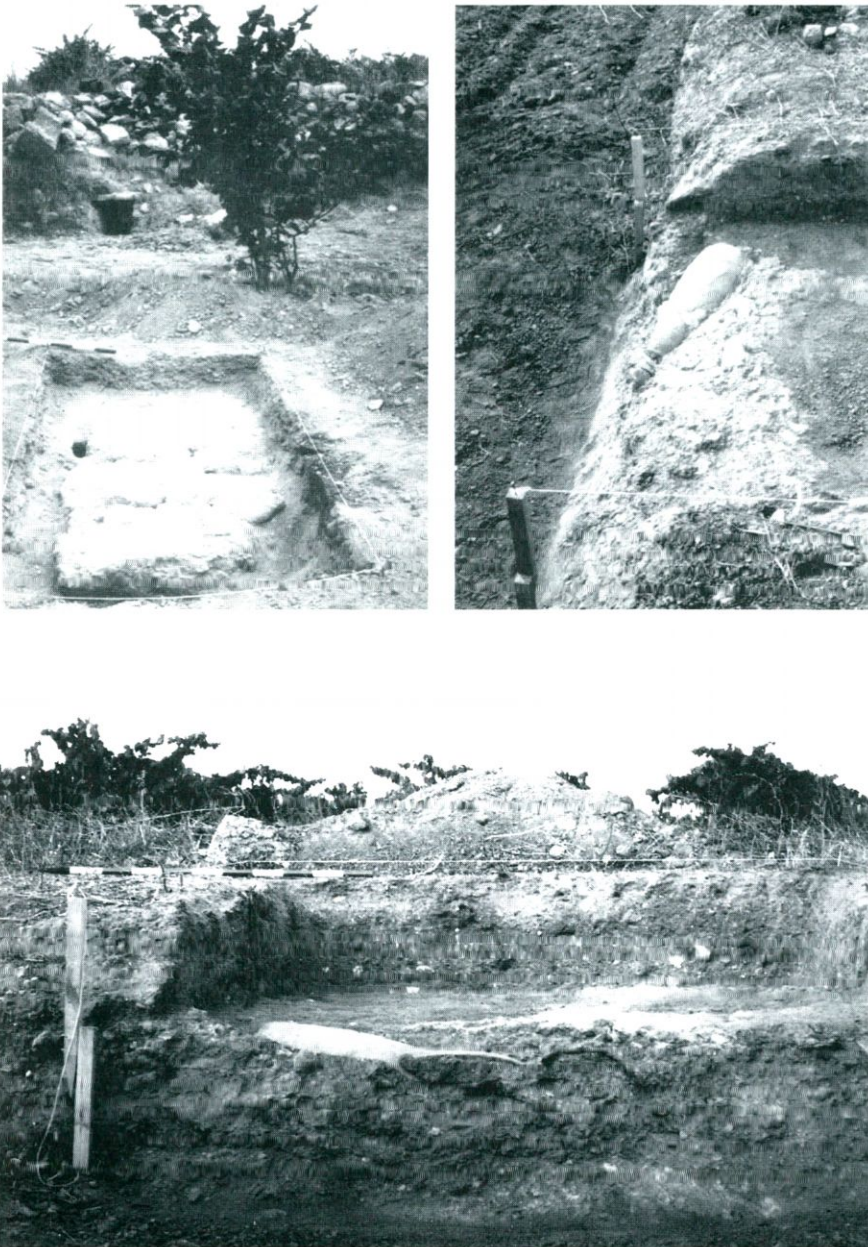
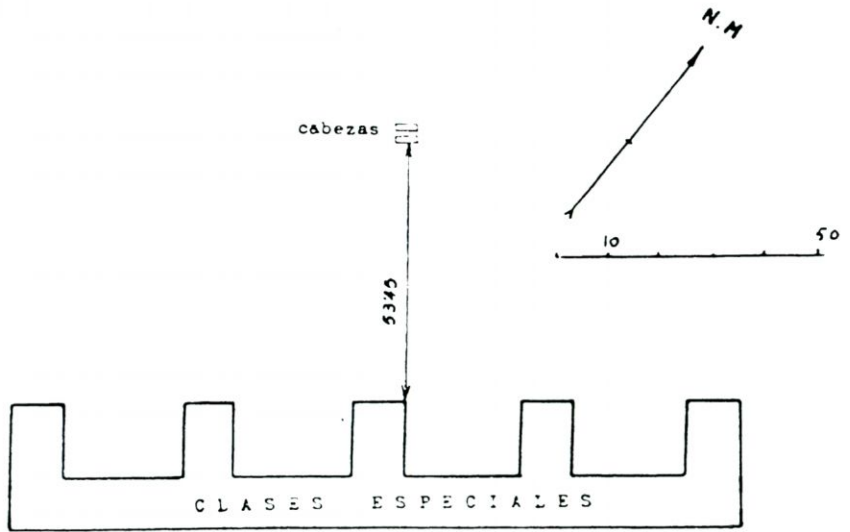

Fig. 5.—Els Antigons. Sepulcres de lloses i d'àmfora (Foto R. Cortés).

Corte del terreno mostrando la situación de los enterramientos

Situación de los enterramientos con relación al edificio de las clases especiales de la Universidad Laboral

Fig. 6.—Universitat Laboral. Secció dels enterraments i la seva situació en relació als edificis (Sánchez 1990).

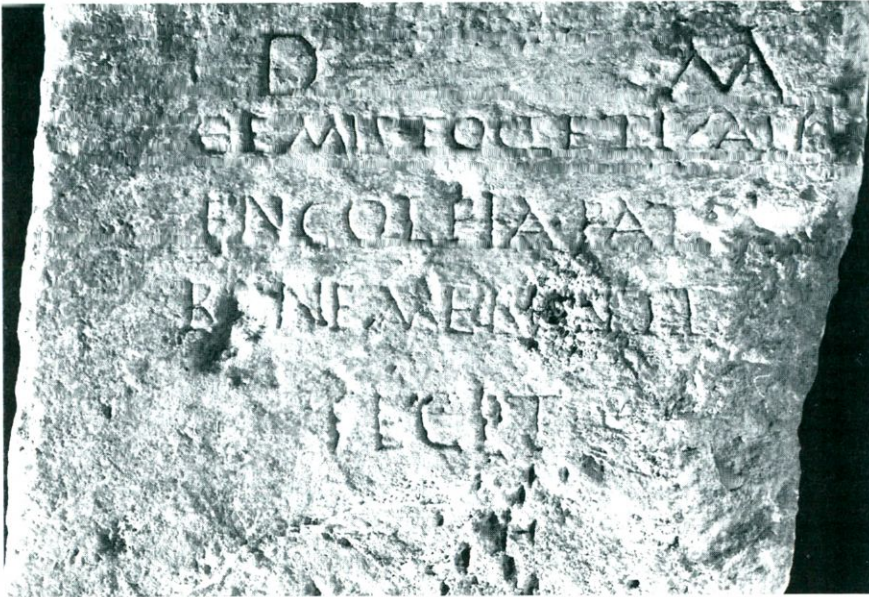

Fig. 7.-La Nou de Gaià. Epitafi de Temístocles (Foto MNAT).

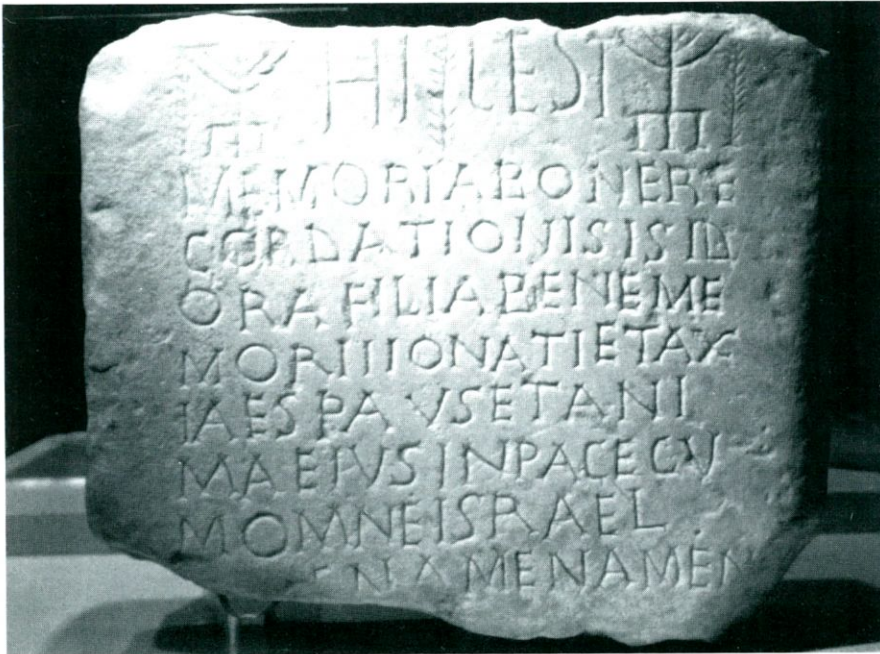

Fig. 8.-Làpida d'Isidora.

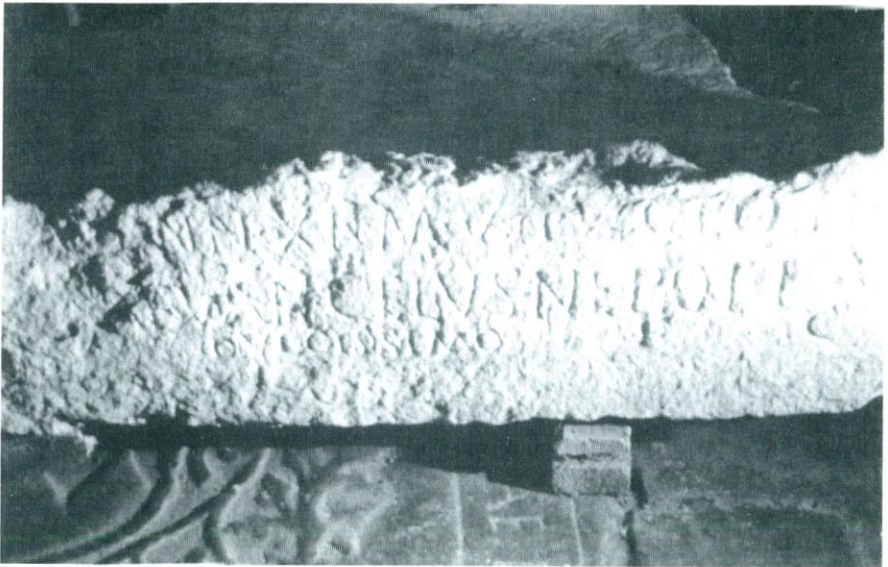

Fig. 9.—Sarcòfag de Les Borges del Camp.

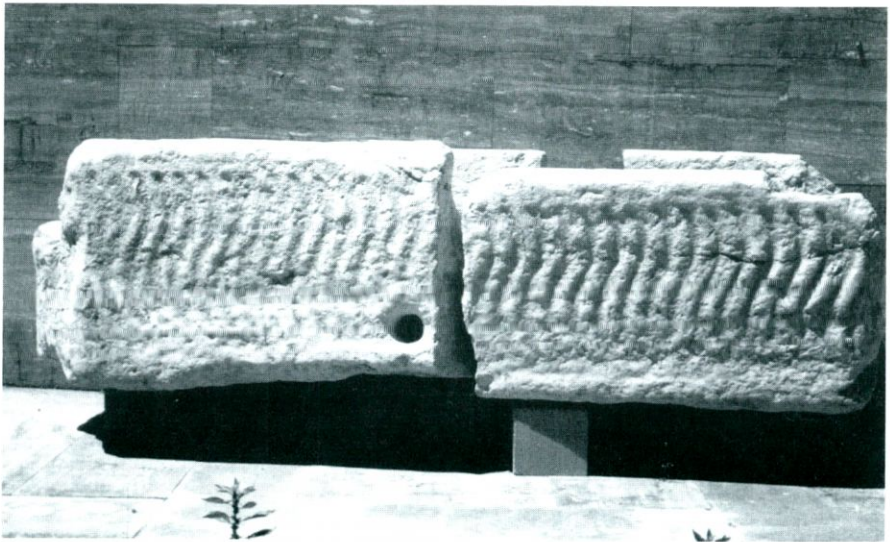

Fig. 10.—Sarcòfag de Vallmoll.

Fig. 11.—Descobriments dels mausoleus de La Barquera.

Fig. 12.—La Barquera. Sepulcre I.

Fig. 13.—La Barquera. Detall de l'interior del Sepulcre I.

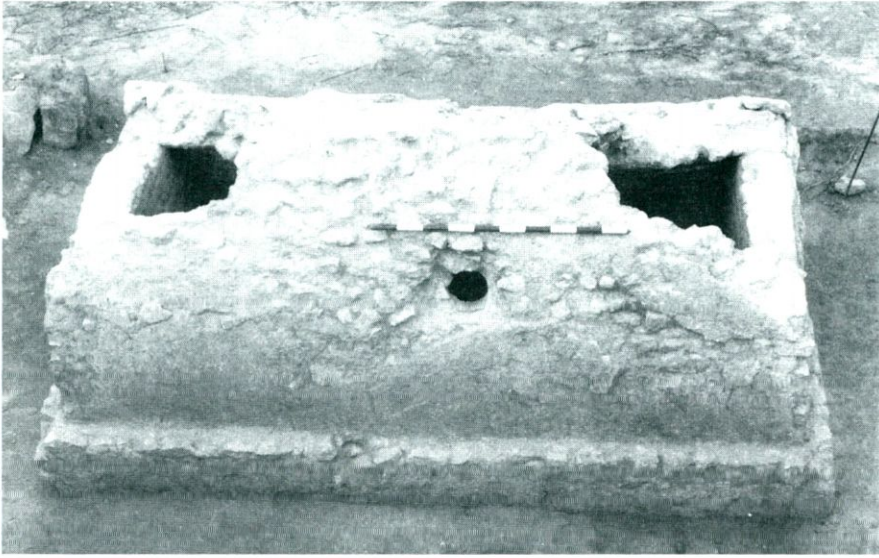

Fig. 14.—La Barquera. Sepulcre II vist des del Sud. Observeu la perforació circular.

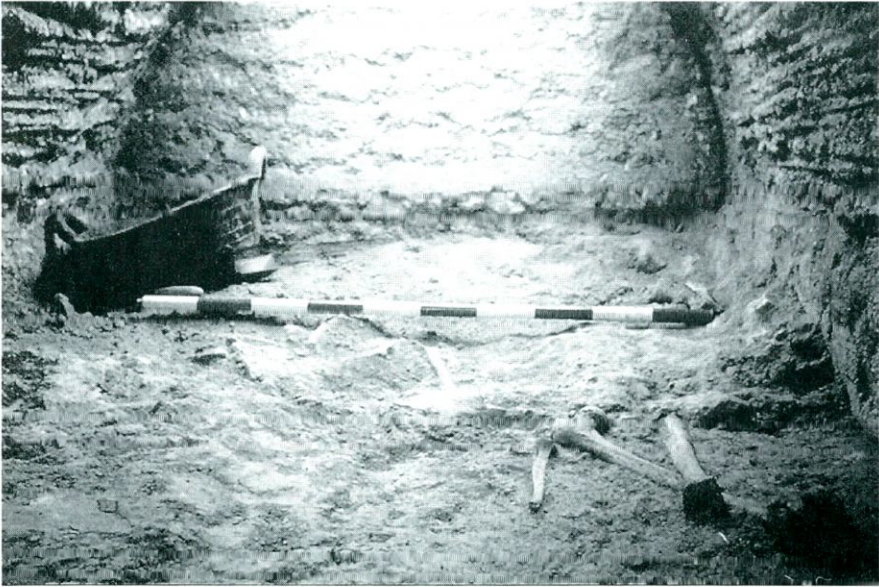

Fig. 15.—La Barquera. Estat en que aparegueren els ossos del sepulcre II.

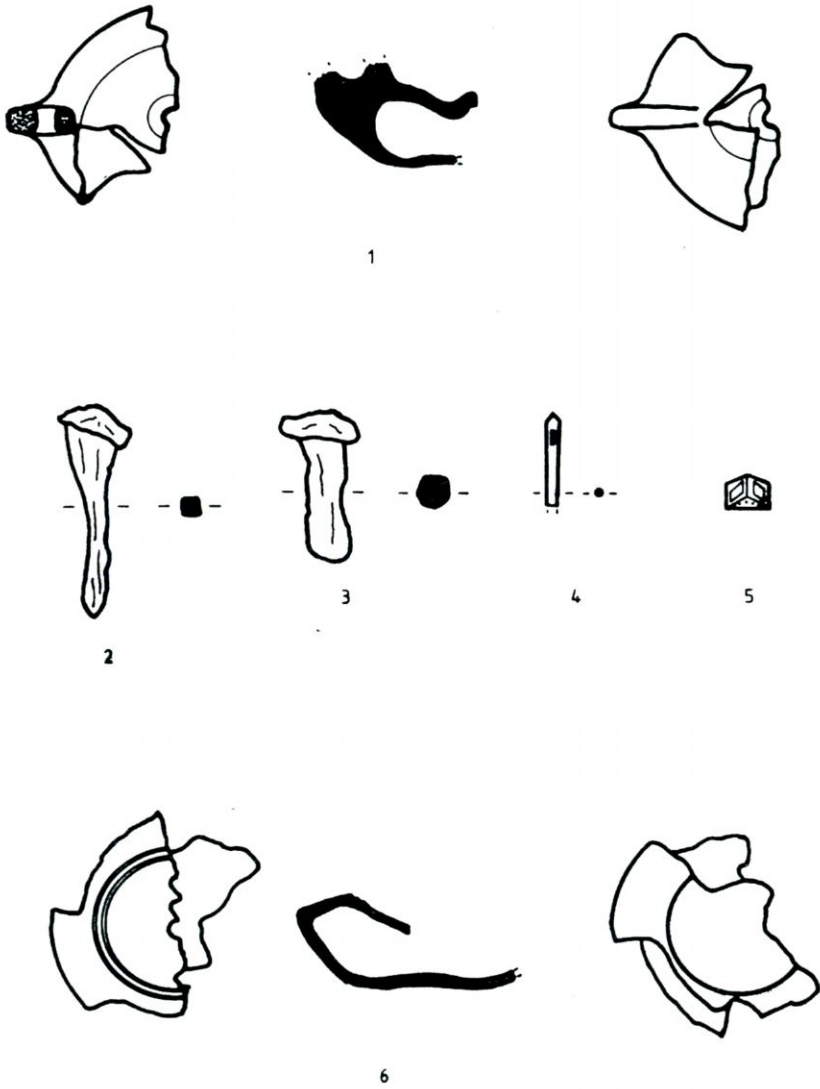

Fig. 16.—La Barquera. Elements de l'aixovar funerari del sepulcre I (núms. 1 a 5) i II (núm. 6).

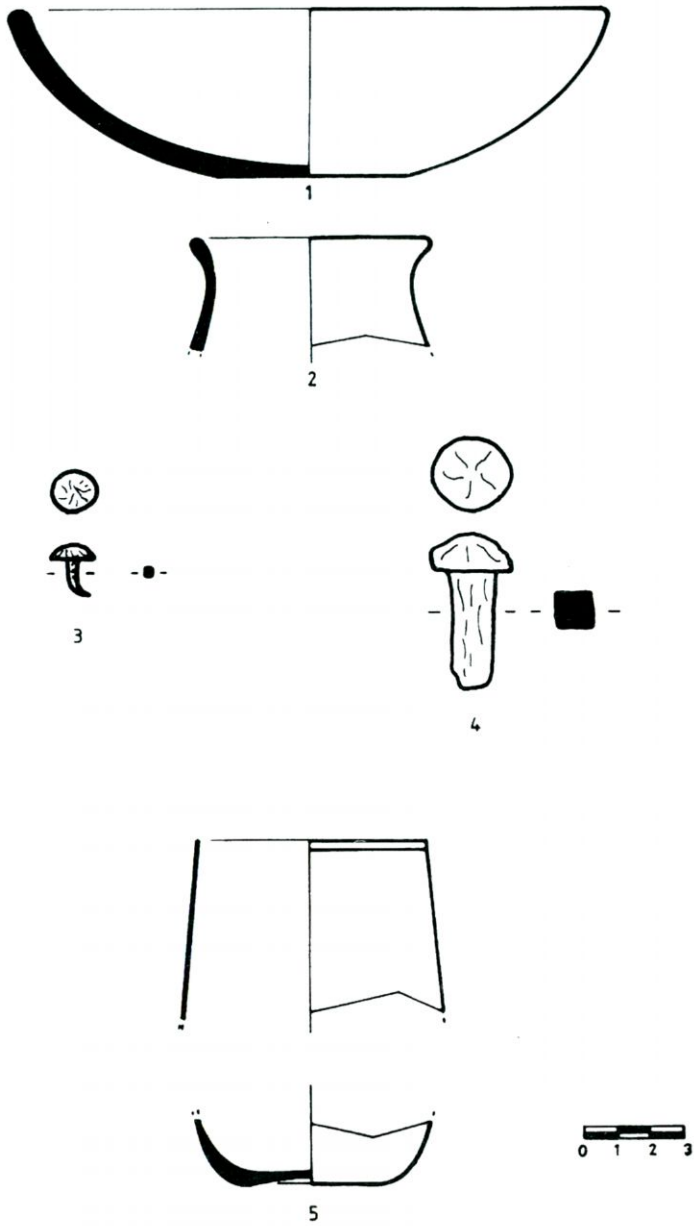

Fig. 17.-La Barquera. Elements de l'aixovar funerari del sepulcre II.

Fig. 18.—Mas de Gassol. Planta del sepulcre III (Dibuix J. Zaragoza).

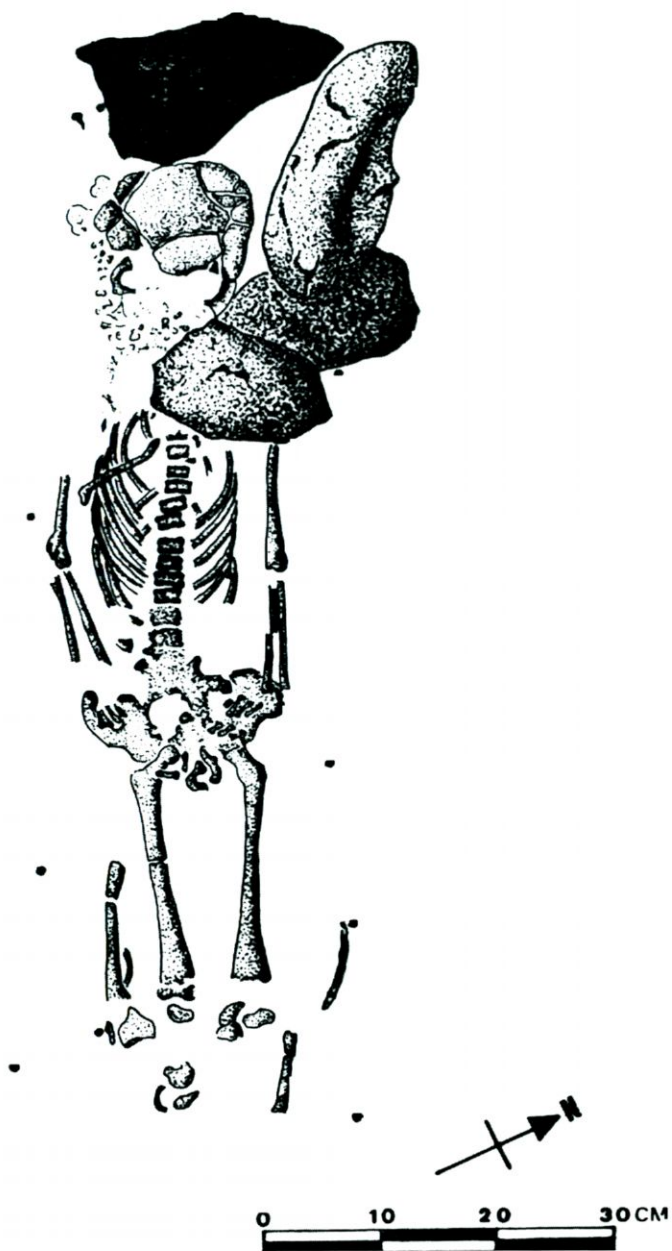

Fig. 19.—Mas de Gassol. Planta del sepulcre VI (Dibuix J. Zaragoza).

Fig. 20.—Mas de Gassol. Sepulcre I.

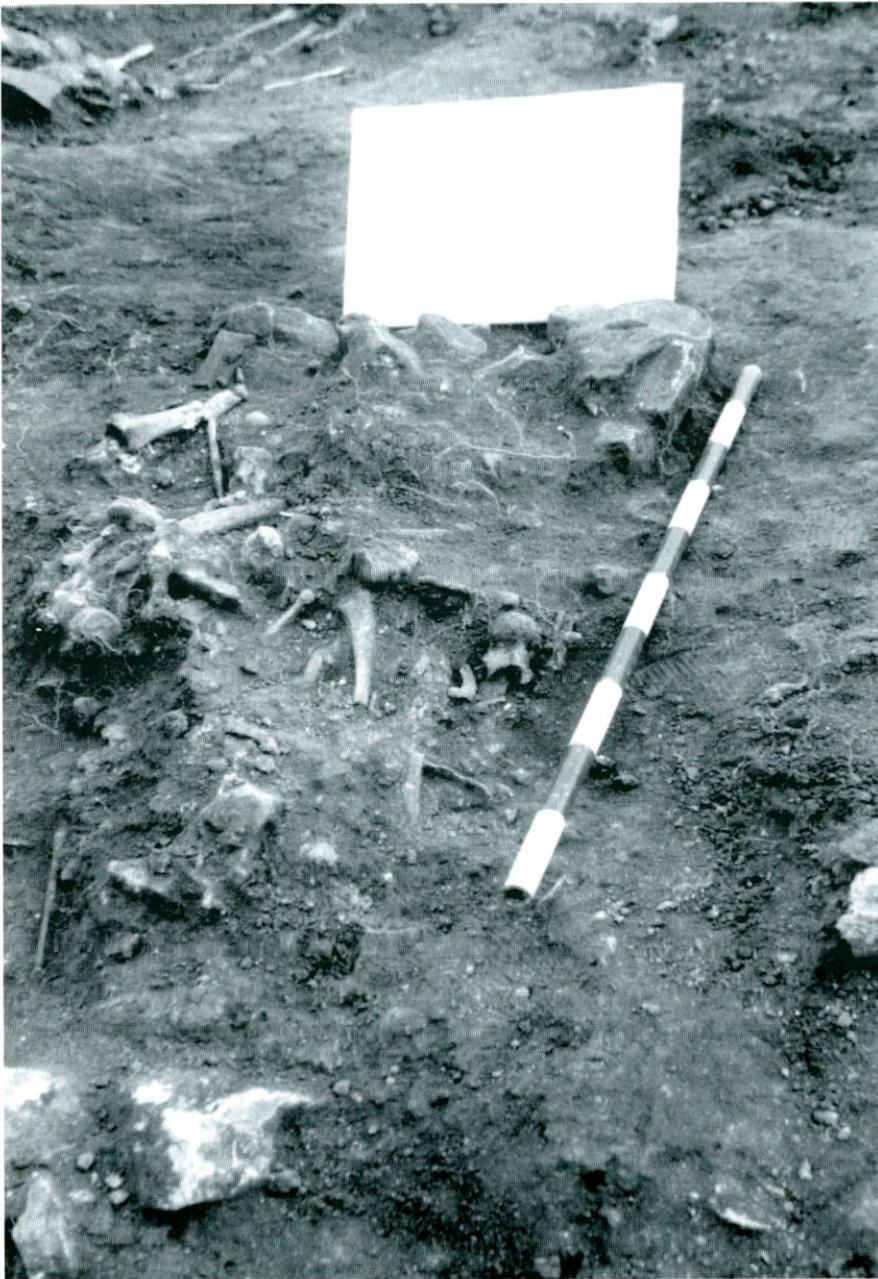

Fig. 21.—Mas de Gassol. Sepulchre II.

Fig. 22.—Mas de Casol. Sepulcre III.